

UNIVERZA NA PRIMORSKEM
FAKULTETA ZA MANAGEMENT

MAGISTRSKA NALOGA

JAN HRVATIN

KOPER, 2013

2013

MAGISTRSKA NALOGA

JAN HRVATIN

UNIVERZA NA PRIMORSKEM
FAKULTETA ZA MANAGEMENT

Magistrska naloga

MANAGEMENT IN DELO

Jan Hrvatin

Koper, 2013

Mentor: izr. prof. dr. Tonči Kuzmanić

POVZETEK

V raziskavi so obravnavani različni načini razumevanja pojma »delo«. V ospredje je postavljeno razumevanje dela v managerski teoriji Petra F. Druckerja, s katero primerjamo razumevanja dela drugih avtorjev. Kot metodološko orodje so uporabljene Wittgensteinove »jezikovne igre«, ki služijo pri vzpostavljanju razlik med različnimi načini govorjenja in razmišljanja o delu. Izvedena je primerjava različnih načinov pojmovanja dela (različnih »jezikovnih iger« o delu) z ozirom na teoretsko izhodišče, ki je postavljeno v teoriji modernega managementa.

Ključne besede: management, jezikovne igre, delo, pojmovanje dela, Drucker.

SUMMARY

The research investigates the different possibilities of understanding the concept »labour«. The investigation centres around Peter F. Drucker's theory of management and compares it to the understandings of the concept of labour of other authors. Wittgenstein's concept of »language-games« is used as a methodological tool that serves for the clarification between different types of talking and thinking about labour. A comparison is made between different types of understanding of labour (different »language-games« about labour) and the one which is based in the theory of modern management.

Key words: management, language games, work, the conception of work, Drucker.

UDK: 331.101(043.2)

VSEBINA

1	Uvod	1
1.1	Opre delitev obravnavanega problema in teoretična izhodišča.....	1
1.2	Namen in cilji raziskave ter raziskovalno vprašanje	2
1.3	Predvidene metode raziskovanja za doseganje ciljev naloge.....	2
1.4	Predvidene omejitve in predpostavke pri obravnavanju problema	3
2	Management in delo pri Petru F. Druckerju.....	4
3	Wittgenstein in »jezikovne iger«.....	12
4	Pojmovanja dela pri različnih avtorjih.....	22
4.1	Delo pri Smithu	22
4.2	Delo pri Ricardu	25
4.3	Karl Marx in delo	27
4.4	Pojem dela pri Hannah Arendt	38
4.5	Jeremy Rifkin in »konec dela«.....	54
5	Obravnava »jezikovnih iger« o delu	60
6	Ugotovitve in teoretska priporočila.....	66
7	Sklep	69
	Literatura	71

1 UVOD

1.1 Opredelitev obravnavanega problema in teoretična izhodišča

Pojem »delo« je na področju managementa zelo pogost. Lahko bi dejali, da je delo kot kategorija ena osrednjih, če ne celo glavna, med tistimi, ki gradijo management kot vednost. Ko smo v naših preiskovanjih znotraj področja managementa, ali bolje, ko razmišljamo »na način managementa« se hitro zgodi, da delo jemljemo kot samoumevno. Torej kot specifično človeško aktivnost, ki je tekom zgodovine ostala nespremenjena, češ »vedno se je pač delalo«. Izhodišče pri izdelavi naloge je, da delo ni enovit pojav, ki je ostal skozi človeško zgodovino nespremenjen, ampak da lahko o njem razmišljamo. govorimo in pišemo na različne načine. Govorimo torej o delu »na splošno« in skušamo demantirati monolitnost pojma »delo«, ki se pojavlja v managerski govorici.

Kot osnovo za obravnavo problema bomo vzeli misel Petra F. Druckerja, ki slovi kot oče modernega managementa. Njegova misel nam bo služila za teoretsko izhodišče, iz katerega bomo začeli naše preiskovanje in s katerim bomo primerjali druge načine razumevanja in govorjenja o delu. Preučili bomo njegove temeljne teorije s področja managementa, postavili teoretski okvir, ki ga je v teh tekstih oblikoval in preučili, kakšno oziroma katero mesto zaseda v njih pojem »dela«. Preiskali in interpretirali bomo torej, kako je Drucker v svoji managerski teoriji pojmoval mesto dela in kaj je bilo tisto, kar je on razumel pod pojmom dela. Ob bok omenjeni začetni postavitvi bomo postavili nekatere druge koncepcije dela, katerih avtorji so bili: Karl Marx, Hannah Arendt, David Ricardo, Adam Smith in Jeremy Rifkin. Gre za pomembne avtorje, ki so vplivali na miselnost in intelektualne trende svojih in kasnejših generacij. Vsakdo med njimi je v svojih spisih govoril o delu in ravno način, kako so o delu govorili in razmišljali, je tisto, kar nas tukaj zanima. Marx (1969) je na primer v *Pariških rokopisih*, ki so bili izdani 1844, govoril o delu kot o odtujitvi in o »odtujenem delu«. Arendt je v svoji *Vita activa* (1996) delo umeščala v znano triado – delo, delovanje in ustvarjanje –, pri čemer je pojem dela zelo natančno teoretsko razdelala. Smith in Ricardo sta postavila osnovne okvirje za razumevanje dela znotraj t. i. »nacionalne ekonomije«, Rifkin (2007) pa dandanes govori o »koncu dela«.

Problem, s katerim se v nalogi spogledujemo, je torej neposredno povezan z različnimi načini pojmovanja dela, pri čemer skušamo razumeti, v čem so ta pojmovanja medsebojno različna in kako to različnost najbolje razumeti. Primerjati želimo potem takem različne koncepcije dela z namenom, da bi ugotovili, ali je pojmovanje dela v managerski teoriji celovito ali ne. Prav tako nas zanima, kaj je tista specifična razlika pri razumevanju dela znotraj managementa od preostalih.

1.2 Namen in cilji raziskave ter raziskovalno vprašanje

Osrednji namen naloge je prikaz »kategorije« dela v tekstih in teorijah različnih avtorjev, pri čemer vzamemo kot izhodišče pojmovanje dela iz tekstov Petra F. Druckerja. Njega pojmuje kot najbolj reprezentativnega avtorja managerske teorije, zaradi česar je tudi postavljen v sam center magistrske naloge. Gre torej za primerjavo različnih koncepcij dela s tisto, ki je prisotna na področju managementa. Delo se tako skuša prikazati kot pojem, ki je lahko mišljen in interpretiran na različne načine in upoštevajoč različne teoretske predpostavke. Omenjene »načine« pa bomo prikazovali in obravnavali s pomočjo Wittgensteinovih filozofskih konceptov, predvsem tistega, ki ga imenuje »jezikovne igre«. Glavni cilji raziskave so:

- razumeti, kako je delo umeščeno v misel in teorijo Petra F. Druckerja kot glavnega avtorja iz področja managementa;
- proučiti različne koncepcije dela zgodovinsko in vsebinsko oddaljenih avtorjev;
- identificirati glavne razlike med »managerskim« in preostalimi oblikami razumevanja dela;
- ugotoviti, kako je možno različne oblike razumevanja dela povezati s konceptom »jezikovnih iger« ter
- preiskati, ali lahko razumevanje dela znotraj managementa razumemo kot neko novo in povsem specifično »jezikovno igro dela«.

S preiskovanjem različnih »jezikovnih iger« okrog dela tako poskušamo prikazati možne načine za razumevanje dela in njegovo umestitev na področje človeških dejavnosti. Temeljno raziskovalno vprašanje se tako glasi: Kako se pojem dela na področju managementa razlikuje od pojmovanja preostalih obravnavanih avtorjev?

1.3 Predvidene metode raziskovanja za doseganje ciljev naloge

Pričujoča naloga je teoretske narave. Preučen bo širok nabor tekstov, od ozko strokovnih pa tja do obče filozofskih. Različne »jezikovne igre« okrog kategorije dela bomo iskali v temeljnih delih staroste modernega managementa Petra F. Druckerja in v tekstih številnih avtorjev iz drugih področij. Med slednjimi bodo: Hannah Arendt, Karl Marx, Jeremy Rifkin, David Ricardo in Adam Smith.

Kot teoretsko in metodološko orodje bomo uporabili koncepte znanega filozofa Ludwiga Wittgensteina, med katerimi bomo v ospredje postavili njegove »jezikovne igre«, ki so eksplicitno obravnavane v tekstu »*Philosophical Investigations*« (1958). S slednjimi bomo skušali ustvarjati primerno distanco do vsakega avtorja posamič in iskali ključne opredelitve, znotraj katerih nastopa kategorija dela pri vsakemu izmed njih. Če upoštevamo Wittgensteinove zamisli, se lahko postavimo na teoretsko stališče, iz katerega je moč besede in njihovo uporabo razumeti bolj dodelano kot sicer. Kakor rečeno, želimo predvsem prikazati

različne načine razumevanja dela. Da bi to lahko uspešno izvedli, moramo priti do točke, ko lahko dopustimo zelo različna pojmovanja ene in iste »besede«, pri tem opraviu pa so Wittgensteinovi koncepti iz področja filozofije jezika sila pomembni in koristni. Različne koncepcije dela bomo na ta način razumeli kot različne »jezikovne igre« o delu, pri čemer bo tista, ki je prisotna v moderni teoriji managementa osrednja in hkrati tudi tista, s katero bomo primerjali vse ostale. V bistvu gre za primerjavo oziroma komparacijo različnih načinov razumevanja dela.

1.4 Predvidene omejitve in predpostavke pri obravnavanju problema

Ob zastavitvi naloge smo prepričani, da je moč skozi študij osrednje teoretične literature in pomožnih sekundarnih virov priti do odgovorov na številna vprašanja, ki se bodo pojavljala ob reševanju zastavljenega problema. Osnovna predpostavka je, da je delo moč obravnavati na zelo različne načine in ga umeščati v številne teoretske strukture. Glavna omejitev raziskave se neposredno navezuje na predpostavko, da misel Petra F. Druckerja odraža temeljne lastnosti modernega managementa. Zavedamo se, da so še drugi avtorji, ki so managerski misli veliko prispevali, vendar pa predpostavljamo, da je Drucker tisti, ki je postavil osnovne smernice za razvoj moderne teorije managementa.

2 MANAGEMENT IN DELO PRI PETRU F. DRUCKERJU

Pričujoča naloga v celoti sloni na primerjavi »jezikovne igre« o delu, ki jo uporablja Peter F. Drucker v svojih spisih o managementu, z jezikovnimi igrami preostalih obravnavanih avtorjev. Druckerjevo teorijo managementa bomo postavili kot osnovno ogrodje, znotraj katerega bomo identificirali položaj in vlogo pojma »delo«. Razumeti bomo poskušali, kako je Drucker pojmoval delo in kako ga je povezoval s preostalimi pojmi, ki jih je najpogosteje uporabljal pri svojem govorjenju o managementu. Med temi kategorijami so: učinkovitost, podjetje, organizacija, organiziranost, uspešnost, vodenje, itn. Peter F. Drucker je najpogosteje znan in tudi slavljen kot »oče modernega managementa«. Če je bil Taylor »oče znanstvenega managementa« in začetnik prvega resnega managerskega premisleka, je Drucker nekdo, ki zaseda podobno pomemben položaj, le da so njegove ideje in vplivi poznejši. Lahko bi celo dejali, da je Drucker nekdo, ki je managersko teorijo pognal naprej od točke, do koder je prišla z začetnim vplivom Taylorja. V naslednjih odstavkih bomo prikazali predvsem dvoje; prvič, kako je Drucker razumeval management (kot celoto), in drugič, kako je umeščal pojem dela v to celoto, ki ji pravimo management.

V sam center tega, kar je management, Drucker postavlja organizacijo, podjetje. Najbolj izstopajoča značilnost vsake organizacije¹ je, da ima svojo »teorijo poslovanja«. Tako pravi: »Teorija poslovanja ima tri dele. Prvi so podmene o okolju organizacije: o družbi in njeni sestavi, odjemalcih in tehnologiji. Drugi del so podmene o posebnem poslanstvu podjetja. [...] Tretji del so podmene o ključnih sposobnostih, ki so potrebne za izpolnjevanje poslanstva organizacije.« (Drucker 2004, 26) Ko govorimo o organizaciji v smislu podjetja, kaj hitro pridemo do pojma managerjeve osebe. Drucker managerjevo vlogo opredeli zelo jasno. Pravi namreč, da je managerjevo delo »[u]smerjati vire in prizadevanja podjetja proti priložnostim za ekonomsko opazne rezultate« (prav tam, 83). Manager je torej vodilna oseba znotraj organizacije, ki je zadolžena za njeno brezhibno funkcioniranje in doseganje ekonomskih rezultatov. Managerjevo delo, pravi Drucker, »od managerja zahteva, da se sistematično spopade s problemom povečevanja poslovne uspešnosti, pri čemer potrebuje delovni načrt, metodo analize in poznavanje orodij, ki jih bo uporabil.« (prav tam, 95) Organizacija mora imeti tudi strategijo delovanja, pravi Drucker. »Strategija mora temeljiti na informacijah o trgih, strankah in nestrankah, o tehnološkem razvoju v panogi, v kateri posluje, in drugih panogah, o svetovnih finančnih gibanjih in o spreminjajočem se svetovnem gospodarstvu; tam namreč ležijo rezultati.« (prav tam, 111) Na noben način ne smemo pri tem pozabiti na to, da Drucker ne govori o organizaciji kar tako, pač pa da ločuje v grobem med dvema vrstama organizacij. Tako pravi (prav tam, 113–114): »Hierarhično organizacijo, ki se je pojavila okrog leta 1870, lahko primerjamo z organizmom, ki ga skupaj drži lupina. Korporacija, ki se pojavlja zdaj, je zasnovana okrog ogrodja: informacij, ki so hkrati nov

¹ Pojma organizacija in podjetje bosta v tej nalogi mestoma uporabljena kot sinonima, saj njuno medsebojno razlikovanje nima bistvenih posledic za naš način tematizacije.

povezovalni sistem organizacije in način njenega izražanja.« Mirno lahko rečemo, da je to točka, na kateri pride do razlike med managementom (in organizacijo), o katerem je govoril, na primer, Taylor, in med tem, o katerem govori Drucker. Klasično podjetje je bilo za časa Taylorja tovarna, v delovanju katere sta glavno vlogo igrala fizično delo in kapital. Pri Druckerju je zadeva postavljena drugače. Fizičnega dela je čedalje manj, vloga kapitala pa se prav tako spreminja. Pravi namreč, da je moderna organizacija vse bolj podobna bolnišnici, univerzi ali simfoničnemu orkestru. »Tako kot ti bo namreč povprečno podjetje temeljilo na umskem delu in ga bodo sestavljali večinoma strokovnjaki, ki usmerjajo in disciplinirajo svojo lastno produktivnost prek organiziranih povratnih informacij od kolegov, strank in vodstva firme. Zato bo to na informacijah temelječa organizacija, kot jo imenujem sam.« (prav tam, 116) Gre torej za specifičen premik v delovanju in naravi organizacij, ki je v managerski teoriji že precej poznan. Novodobno podjetje bo tako temeljilo na uporabi informacij, pri čemer je najpomembneje to, da »mora biti na informacijah temelječe podjetje strukturirano okrog ciljev, ki jasno navajajo pričakovanja managementa glede uspešnosti podjetja v celoti, vsakega njegovega dela in strokovnjaka ter okrog organiziranih povratnih informacij, ki primerjajo rezultate s temi pričakovanji, tako da lahko vsak člen izvaja samonadzor.« (prav tam, 121) V razliki do stare hierarhične organizacije, v kateri je bilo preverjanje uspešnosti in delovanje samo sila preprosto, postane moderna organizacija na točki delovanja in ureditve bolj kompleksna. Spremembe, ki z nastopom moderne organizacije spremenijo tudi naravo managerske teorije, se dotaknejo tudi drugih področij, ne samo »ekonomskega«.

Marsikdo že pozna znamenito Druckerjevo skovanko »družba organizacij«. Kaj to pomeni? Gre preprosto za to, da je dandanes sila težko izločiti organizacije iz vsakdanjih življenj posameznikov. Vsi smo, tako ali drugače, neprestano v stiku z organizacijami. Bodisi s tistimi, v katerih smo zaposleni, bodisi s tistimi, s katerimi imamo stika ob izpolnjevanju vsakdanjih opravil. Drucker (2004, 129) nadalje pravi, da je »[f]unkcija organizacije znanje usmeriti v delo – na orodjih, izdelkih in procesih, na načinu dela, na samem znanju. Narava znanja je taka, da se hitro spreminja in da to, kar je danes gotovo, jutri neizogibno postane absurdno« Drucker prav tako zatrdi, da je prišlo do korenite spremembe v naravi odnosa med zdajšnjim »umskim« delavcem in organizacijo, v kateri le-ta opravlja delo. »Odnos med umskimi delavci in njihovimi organizacijami je izrazito nov pojav, za katerega nimamo nobenega dobrega izraza.« (Drucker 2004 136) V preteklosti je namreč bilo moč misliti delavca kot podaljšek stroja. Dejansko se ga je tako tudi smatralo, na primer, kot »živi stroj«. Danes temu več ni tako. Umski delavec je veliko bolj samostojen, kakor je bil nekdanji fizični delavec. Poseduje veliko več znanja in tudi njegov doprinos k uspešnosti podjetja je veliko večji.

Vsekakor pa zadeva ni tako preprosta. Prav tako, kakor je zgodnji Taylorjev tip managementa iskal načine, kako povečati storilnost fizičnih delavcev, mora početi tudi sodobni management. Umski oziroma znanjski delavec (angl. *Knowledge worker*) je še vedno delavec,

ki opravlja neko delo. Manager pa je še vedno tisti, ki mora skrbeti, da je opravljanje delo koristno, učinkovito in karseda produktivno. Drucker (2004, 156) tako pravi: »Največji izziv, ki čaka managerje v razvitih državah, je dvig produktivnosti umskih in storitvenih delavcev. Ta izziv, ki bo na dnevnem redu managementa prevladoval več naslednjih desetletij, bo navsezadnje določil uspešnost podjetij v primerjavi s konkurenco.« Na tem mestu se je že vredno vprašati, kdo umski oziroma znanjski delavci sploh so? »Med umske in storitvene delavce spadajo vsi, od znanstvenikov in srčnih kirurgov prek arhitektk in poslovodkinj do šestanjstletnikov, ki ob koncih tedna pečejo hamburgerje restavracijah s hitro pripravljeno hrano.« (prav tam, 158) Drucker prav tako dela razliko med dejavniki in orodji proizvodnje v oziru na specifično ekonomsko panogo. Pravi namreč (prav tam, 158), da sta na področju izdelave in premikanja kapital in tehnologija dejavnika proizvodnje. Če smo pa na terenu umskega in storitvenega dela, je stvar drugačna. Takrat kapital in tehnologija – pravi Drucker – nista več dejavnika, pač pa orodji proizvodnje. Zaključa pa tako (prav tam, 158): »Razlika je v tem, da dejavnik lahko zamenja delovno silo, orodje pa jo lahko ali pa tudi ne. Ali orodja prispevajo k produktivnosti ali pa jo hromijo, je odvisno od tega, kaj ljudje počnejo z njimi, na primer od namena uporabe ali spretnosti uporabnika.«

Opazimo torej lahko, da se nekdanje primarno fizično delo v marsičem razlikuje od sodobnejšega, umskega in storitvenega dela. Čeravno obstajajo jasne razlike v naravi samega dela kot dejavnosti, še vedno obstajajo ključne podobnosti, ki so inherentne ekonomskemu področju. Ne glede na to, o kateri vrsti dela govorimo, vselej imamo opravka s produktivnostjo. Na tej točki Drucker omeni skovanko, ki jo je prvič uporabil Taylor, in sicer »pametnejše delo«. Vsako zgodovinsko obdobje je moralo rešiti vprašanje povečevanja produktivnosti, odgovor na slednje pa je vselej bil v iskanju »pametnejšega dela«. V obdobju, ko je kraljevalo fizično delo, je bilo več različnih načinov, kako zagotoviti rast produktivnosti. Razvili so se lahko novi stroji, novi logistični sistemi in seveda proučevanje delovnega postopka na točki gibanja delavca. Dandanes, ko prevladuje umsko delo, je zadeva nekoliko drugačna, saj je v ospredje postavljeno predvsem iskanje »pametnejšega dela«, torej razvijanje delovnega postopka kot takega in ne zgolj strojev, logistike, itn. Drucker tako opiše Taylorjev in kasneje Elton Mayov primer iskanja novih načinov za rast produktivnosti in ugotovi, da sta si njegova predhodnika postavljala preprosta vprašanja, ki so najpogosteje vključevala vprašalnico »kako«. Zatem izreče (prav tam, 159): »Pri umskem in storitvenem delu pa morajo biti prva vprašanja pri povečevanju produktivnosti – in pametnejšem delu: 'Kakšna je naloga? Kaj poskušamo doseči? Zakaj to sploh početi?' Najlažje, toda morda tudi največje pridobitve pri takem delu bodo izhajale iz opredelitve naloge in zlasti iz izpustitve tistega, česar ni treba narediti.« Na določeni točki Drucker (2004, 160) celo izreče, da je pri umskem delu morda celo bolj pomembno to, kaj lahko iz delovnega postopka izpustimo, kakor pa posvečanje pozornosti temu, kar moramo početi. Trdno ostaja pri stališču, da je treba nekdanje pretežno fizično delo ločevati od sodobnega, ki ga opredeljuje kot umsko, znanjsko. Pravi, da je umska dela moč nadalje ločiti na tri podkategorije.

»Za nekatera umska in storitvena dela uspešnost pomeni kakovost. Vzemi znanstvenike v raziskovalnem laboratoriju, kjer je količina – število rezultatov – veliko manj pomembna od kakovosti. [...] Druga kategorija vključuje večino umskega in storitvenega dela: poklice, pri katerih kakovost in količina skupaj predstavljata učinkovitost. Zgled za to je prodaja v veleblagovnici. Proizvajanje zadovoljnega kupca je enako pomembno kot znesek na računu, vendar ga ni tako lahko definirati. [...] Obstaja veliko storitvenih del (knjigovodstvo, reševanje odškodninskih zahtevkov, pospravljanje postelj v bolnišnici), pri katerih se učinkovitost meri podobno kot pri izdelavi in premikanju stvari: večinoma s količino (na primer s številom minut, potrebnih za postiljanje postelje).« (Drucker 2004, 165)

Po Druckerju torej ni moč govoriti samo o dveh oblikah dela – o »fizičnem« in »umskem« – pač pa gre delitev še nekoliko dlje in je umskega treba dodatno razdeli na tri podkategorije, pri čemer je vsaka od teh bolj ali pa manj podobna »stari« fizični obliki dela. Nadalje Drucker (2004, 166) pravi, da »[z]adnja sestavina pametnejšega dela je dvodelna lekcija, ki je nista poznala niti Taylor niti Mayo. Prvič, povečevanje produktivnosti mora spremljati nenehno učenje. Preoblikovanje dela in priučevanje delavca k novemu načinu dela, kar je počel in učil Taylor, ne moreta sama po sebi podpirati nenehnega učenja. Usposabljanje je zgolj začetek učenja.« To je ena izmed najbolj ključnih točk, ki nastane na prelomu med fizičnim in umskim delom. Starejše fizično delo je v veliki meri temeljilo na enkratnem učenju delavca v izvedbi nekaj gibov. Pri umskem delu to ni več tako preprosto. Začetno usposabljanje za delo je zgolj uvod, kateremu sledi neprestano izpopolnjevanje in nadgrajevanje znanja, za katerega je v veliki meri odgovoren delavec sam. Organizacija in vodilni organi morajo sicer poskrbeti, da je delavcu na voljo možnost za učenje in napredovanje, delavec sam se pa mora tega aktivno udeleževati in skrbeti za lastni razvoj. V skladu s pravkar povedanim je tudi osrednja naloga managementa, ki jo Drucker (2004, 170) opredeli na naslednji način: »Seveda ostaja temeljna naloga managementa ista: ljudi pripraviti k skupnemu delovanju, tako da jim zagotoviš skupne cilje, skupne vrednote, pravo strukturo in nenehno usposabljanje, ki ga potrebujejo za delo in odzivanje na spremembe.«

V navedenem citatu je najzanimivejše to, da Drucker nikjer ne uporabi besede »poslovno«, »ekonomsko«, ali katero podobno kategorijo. Trdi namreč, da je management vsaj v določeni obliki prisoten v vseh situacijah, kjer se ljudje srečujejo s skupnimi cilji. Na določeni točki se loteva vprašanja organizacije industrije po drugi svetovni vojni in doda naslednje (2004, 174): »Toda po drugi svetovni vojni smo prav tako počasi uvideli, da management ni *poslovni* management. Nanaša se na vsako človeško prizadevanje, ki pripelje skupaj v eno organizacijo ljudi z različnimi znanjem in spretnostmi. Lahko se učinkovito uporablja v bolnišnicah, na univerzah, v cerkvah, umetnostnih organizacijah in uradih za socialne storitve vseh vrst.« Management – tako Drucker – torej ni omejen samo na poslovno oziroma ekonomsko sfero, pač pa se razprostira preko in naprej od slednje. Kako torej definirati management? Drucker navede nekaj osnovnih točk, s katerimi skuša jasno opredeliti pojem managementa.

»Management je povezan z ljudmi. Njegova naloga je ljudi narediti sposobne za skupno delovanje, narediti njihove prednosti učinkovite in njihove slabosti nepomembne. [...] Od managementa sta odvisna naš vsakdanji kruh in naša sposobnost, da prispevamo in dosežemo.« (Drucker 2004, 183) Prva, ravnokar navedena opredelitev management še vedno obravnava v splošnem, brez neposredne omembe področja poslovnosti. Kasneje je Drucker (2004, 184) nekoliko bolj ekonomski v izrazju in reče: »Naloga managementa je tudi omogočiti podjetju in vsakemu od njegovih členov, da raste in se razvija, ko se spreminjajo potrebe in priložnosti. To pomeni, da je vsako podjetje institucija za učenje in poučevanje.« Nekoliko kasneje Drucker izpelje celo primerjavo med podjetjem in človekom, ko pravi, da »[n]iti količina rezultatov niti bilanca sama po sebi nista ustrezno merilo za uspešnost managementa in podjetja. [...] V tem pogledu je podjetje kot človek. Prav tako kot mi potrebujemo raznolikost merjenj, da ocenimo svoje zdravje, potrebujemo raznolikost merjenj za podjetje.« (prav tam, 184) Vidimo torej, da Drucker management postavlja skrajno široko in vmešča koncept dela v njegov center. Vsekakor pa je delo vselej obravnavano tako, da se v primerjavi s starejšimi teorijami razlikuje zgolj v nekaterih vidikih. Delo je sicer res opredeljeno na več načinov (fizično, umsko itn.), ni pa sledi o kakem novem načinu, kako delo sploh razumeti znotraj širše slike življenja ljudi. Kaj želimo s tem reči?

Smoter pričujoče naloge je preiskati različne načine govorjenja in teoretiziranja o delu. Ko govorimo o delu znotraj delovanja podjetja, smo na enem področju; specifično smo na področju ekonomskega delovanja podjetja. Če skušamo govoriti bolj v splošnem, lahko delo omenjamo v kontekstu ekonomije – torej neke obče vede –, kjer je povezano s pojmi kot so: kapital, trg dela, inflacija, itn. Gre torej za neko drugačno področje, kjer veljajo drugačna pravila mišljenja in argumentacije. Kakor bo razvidno v naslednjih poglavjih, lahko o delu govorimo na veliko različnih načinov. Na primer, Hannah Arendt bo v svojem delu *Vita activa*, delo striktno povezovala z dvema pojmom – z ustvarjanjem in delovanjem. In na tak način bo vsak od v nadaljevanju predstavljenih avtorjev imel čisto svojevrsten način opredeljevanja dela in postavljanja slednjega v nek obči teoretski kontekst. Drucker pri svojem govorjenju o delu ostaja venomer na istem področju, ki je pristno »managersko«. Ravno zaradi tega smo ga postavili kot samo središče in miselno odskočišče naloge, kajti bomo vse ostale avtorje primerjali z »osnovo«, ki jo bo nudil Drucker sam.

Pojdimo sedaj ponovno na preiskovanje pojma dela, kakor ga razume Drucker sam. Eden od raziskovalcev področja kritičnega managementa iz Slovenije – Primož Turk (2008) – je v zborniku, ki nosi naslov »*Prispevki h kritiki managerske paradigme*«, napisal odličen tekst, ki se neposredno sooča z vprašanjem dela pri Druckerju, in nanj se bomo v nadaljevanju tudi naslonili. Tekst nosi naslov »*Druckerjevo pojmovanje dela: z ozirom na Marxa in Taylorja*« in v slednjem bomo sedaj poiskali glavne točke, ki so za pomembne za pričujočo nalogo.

Turk se v svojem tekstu loti vprašanja dela pri Druckerju tako, da najprej poskuša razumeti, od kod je Drucker sploh črpal svoje razmišljanje o delu. Ugotovi, da je v Druckerju moč najti

tako vpliv Marxa, kakor tudi Taylorja, pri čemer je slednji tisti, s katerim se Drucker najbolj strinja in čigar ideje na marsikateri točki tudi eksplicitno čisla. Turk prične tako: »Eno izmed bistvenih vprašanj, s katerimi se moramo soočiti, ko začnemo analizirati Druckerjevo pojmovanje dela, je zagotovo njegova razmejitev na delo (*work*) in delanje (*working*).« (Turk 2008, 208) Nadalje ugotovi, da je delo razumljeno predvsem kot nekaj objektivnega, skorajda nevtralnega in od posameznika povsem ločenega. »Tu smo priče ločitve dela od subjekta dela – delavca, ki je sicer za opravljanje dela še vedno nujen, vendar vstopa v ta proces kot v neki tuj in od njega popolnoma neodvisen proces.« (prav tam, 209) V svojem govorjenju o delu, Drucker tako ne govori o delavcu, pač pa o golem postopku dela, v katerem se zdi, da je delavec skorajda nekaj naključnega. Kakor tudi Turk opazi, je na tej točki moč videti jasno podobnost med Druckerjem in Taylorjem. Taylor je v svojem pisanju o »znanstvenem« managementu bil osredotočen predvsem na to, kakor organizirati delovni postopek na način, da bodo rezultati karseda dobri. Delavec v njegovi managerski misli nastopa skorajda kot majhen vijak v kolesju (dela), ki nekaj proizvaja. In ne samo to, v veliki meri je interpretiran kot inherentno nesposoben in topoum vijak. Ni torej osredotočen na delavca (kot je bil recimo Marx, kakor bomo videli v nadaljevanju), pač zgolj in izključno na delo.

Nasproti objektivnemu delu (*work*) je moč postaviti delanje (*working*). »Če smo imeli zgoraj pri delu opraviti z objektivno in logično dejavnostjo, prehajamo sedaj v območje delanja, v kraljestvo človeških bitij – v *working*,« pravi Turk (2008, 210). Drucker tako ločuje med objektivnim delom, ki je od delavca povsem ločeno, in delanjem, ki pa zajema aspekt človeškega. Turk (2008, 210), ugotovi da je celo moč govoriti o različnih dimenzijah Druckerjevega »delanja« (*working*), te pa so: fizična, psihična, socialna, ekonomska in dimenzija moči. Vsekakor pa ni to glavna točka, v kateri Drucker (in ne nazadnje tudi Taylor) ne vidita osrednje note managementa in dela kot enega ključnih faktorjev v slednjem. Najpomembnejši element, o katerem je znotraj managementa vedno govora, je učinkovitost, praktičnost, konkretnost. Nič ni bolj osrednjega managementu, kakor učinkovitost, ki izhaja iz upoštevanja managerskih praks. Turk (2008, 213) zapiše: »Popolnoma jasno je, da je ključno vprašanje dela, s katerim se ukvarja Drucker, vprašanje *produktivnosti*. In ravno produktivnost je tisto, kar so nam Taylorjeva dognanja omogočila.« Drucker in Taylor sta si tako na tejle točki preučevanja dela zelo blizu. Oba gledata na delo iz vidika možnosti povečevanje produktivnosti (dela) in si ne postavljata veliko vprašanj, ki bi tak način razumevanja dela presegala. Vendar sledimo še nekoliko Turkovi misli in pogledimo, kako je delitev med delom in delanjem moč nadalje razumeti. Kakor je bilo omenjeno, je Druckerjevo pojmovanje dela v dobršnem delu povezano z Marxom in Taylorjem. Jasno je, da omenjena avtorja ponujata sila različna pogleda na delo in ravno razlika med njunima mislima je tista, ki bo natančno pokazala, kako Drucker razume delo in management v splošnem.

Za Marxa – o katerem bo več zapisano v enem od naslednjih poglavij – je značilno, da je delo razumel predvsem znotraj okvira nacionalne ekonomije, ki je kot teoretsko področje in horizont precej različno od managementa. »Kar se zdi v našem primeru (ločitev delo –

delanje) bistvenega pomena, je to, da Marx ne dopusti, da bi se dejavnost ločila od subjekta. Ko govori o delu, ne govori o neki abstraktni dejavnosti, ki bi prosto begala naokrog. [...] Delavec je vedno tista podlaga, v kateri temelji zmožnost dela (in dejanskost, ko ta poteka, ko se zmožnost izvaja),« pravi Turk. (2008, 215). Gre torej za to, da je Marx vselej delo in delavca mislil skupaj. Pri njemu tega dvojega (delo in delavca) ni moč ločevati. Pri Taylorju pa zadeva stoji drugače. Zgodi se ravno to, da Taylor prične govoriti o delu in ga obravnavati ločeno od delavca oziroma upošteva delavca zgolj kot »nekaj«, kar skoraj po naključju izvaja delo. Ne torej kot »nekaj«, kar je inherentno povezano z delom, pač pa kot neko naključnost. Turk (2008, 215) doda, da pri Taylorju »[n]imamo več subjekta in dejavnosti subjekta kot neločljivo prepletenih, ampak dejavnost, ki začne biti na način subjekta. Subjekt, s katerim se Taylor ukvarja, je dejavnost dela.« Drucker pa gre v tej delitvi še naprej, ne ustavi se pri obravnavi zgolj dela, ampak slednjega – tako Turk – prične misliti v tesni povezavi z organizacijo. Pravi namreč tako: »Pri Druckerju imamo torej dva subjekta, no, pravzaprav organizacijo kot subjekt in delavca kot ne-več-subjekt. Dejavnost delavca se čudežno odlepi in prilepi na organizacijo. Nič čudnega torej, da (Turk 2008, 215–216) Drucker govori o tem, da je naša družba samo še družba organizacij, teh novih subjektov.« Vidimo torej, da je Druckerjeva postavitev dela veliko podobnejša Taylorjevi, z razliko v tem, da gre Drucker še nekoliko dlje in začetno ločitev dela od delavca (Taylor) dodatno razvije v integracijo dela v organizacijo. Zgodi se to, da delo postane del organizacije, delavec pa znatno izgubi na veljavi, ki jo je imel – kakor bo razvidno tudi kasneje – recimo pri Marxu.

Do jasnih razlik pride tudi na točki razumevanja produktivnosti dela. Večanje produktivnosti je bilo pri Taylorju še tesno povezano z delavcem, z njegovimi gibi, s proučevanje delovnega postopka (»*time study*«) itn. Drucker o tem že govori nekoliko drugače, saj o delu ne govori več iz pozicije delavca, ampak – kakor smo dejali poprej – iz vidika organizacije. Turk pravi, da »[z]a Druckerja je namreč problem produktivnosti postal *izključno* problem dela, torej organizacije, in ne več delavca, kot je to, vsaj delno, še pri Taylorju.«, in nekoliko kasneje: »Dejavnost je vnaprej postavljena in določena. Torej se najprej določi dejavnost, šele nato pride delavec, ki se tej vnaprej določeni dejavnosti prilagodi.« (Turk 2008, 217) Posledica tega je to, da lahko od te točke dalje govorimo o (in upravljamo z) delu brez ozira na delavca. Delo postane tisti osrednji »subjekt«, če se tako izrazimo, na delavca pa malodane povsem pozabimo. Produktivnost tako postane edina skupna točka, ki povezuje delavca in delo. Delo mora biti produktivno in šele na tej točki pričnemo govoriti o delavcu, ki mora to produktivnost zagotoviti.

Vidimo torej, da je Druckerjevo pojmovanje dela specifično predvsem v tem, da slednjega tesno povezuje z organizacijo, s podjetjem. Kakor pravi Turk (2008, 219): »Drucker dokonča to ločitev in dejavnost dela je dokončno ločena od delavca. Delo dobi svoje mesto v novem subjektu, organizaciji sami. [...] Organizacija je nova nositeljica dela.« To gledišče na pojem dela, ki ga ponuja Drucker, nam bo v nadaljevanju služilo kot odskočna deska, s pomočjo katere bomo primerjali tudi pojmovanja dela drugih avtorjev. Drucker še vedno velja za

osrednjega avtorja modernega managementa in smo ga zaradi tega tudi postavili na tako osrednje mesto.

Če torej povzamemo ravnokar povedano, lahko o delu pri Druckerju izrečemo naslednje stavke. Drucker ima v svoji teoriji managementa v ospredju vselej organizacijo. Delo je postavljeno v delovanje organizacije in o njem vselej govori iz pozicije organizacije same. Delo samo po sebi, kot specifičen fenomen, ni obravnavano. Drucker se tako ne sprašuje o delu kot o pristni človeški dejavnosti, o povezavi dela in preostalih življenjskih aktivnosti ipd., pač pa o delu vselej govori iz stališča organizacije, podjetja, managementa, produktivnosti, itn. Videli smo sicer, da dela razliko med različnimi oblikami dela (fizično, umsko ...), vendar je ta delitev vselej mišljena v povezavi z iskanjem – na primer – vse večje produktivnosti pri vsaki od njih. Druckerju torej ne gre za to, da bi delo razumel v splošnem, kot obči pojav, pač pa izključno v domeni managementa, podjetja in v nekaterih primerih tudi ekonomije, torej v nekem širšem pomenu.

3 WITTGENSTEIN IN »JEZIKOVNE IGR«

Pričujoča magistrska naloga je namenjena primerjanju različnih »jezikovnih iger« o delu. Stojimo na predpostavki, da je o delu moč govoriti in teoretizirati na različne načine, med katerimi obstajajo tudi radikalne razlike. Vsakega od teh različnih načinov pojmovanja dela bomo razumeli kot specifično »jezikovno igro« določenega avtorja. Preden pa se lotimo obravnave pojma dela pri vsakemu izmed avtorjev, bomo dodatno razjasnili, na kakšen način bo obravnava sploh potekala. Kakor je bilo uvodoma že rečeno, bo pri izpeljavi naloge igral veliko vlogo znani filozofski koncept, ki mu pravimo »jezikovne igre«. Vendar, kaj so to »jezikovne igre« in zakaj jih v nalogi sploh uporabljamo oziroma jim dajemo tako pomembno vlogo in mesto?

»Jezikovne igre« so filozofski koncept, ki je nastal pod peresom znamenitega misleca Ludwiga Wittgensteina. To je bil filozof, mislec, teoretik, ki je s svojimi idejami ustvaril nov val filozofskega dogajanja in omogočil generacijam po njem, da na »stvari« gledajo drugače in o njih predvsem drugače razpravljajo. Wittgenstein je živel med letoma 1889 in 1951. Bil je član premožne družine, ki se je odpovedal podedovanemu premoženju, borec na frontah v prvi svetovni vojni, povprečen dijak in izjemen študent. Na univerzitetnem študiju je deloval pod mentorstvom Gotloba Fregeja in Bertranda Russella. Tekom svoje filozofske poti je razmišljal o številnih vprašanjih, primat pa so vselej zavzemala vprašanja o logiki, etiki in seveda jeziku. Njegovo prvo znamenito delo, poznamo pod kratico »*Traktat*« (*Tractatus Logico-Philosophicus*), ki je izšlo v letu 1922 in bo v ospredju obravnave na naslednjih straneh, pa je nastalo kot odziv na kritike in avtorjevo revizijo Traktata samega. Za Wittgensteina v splošnem pravijo, da je imel razmeroma odklonilen odnos do filozofije in filozofiranja, saj je trdil, da nastanejo največji filozofski problemi ravno skozi napačno razumevanje slovnice, kar nekako podira tezo »Filozofa« kot mojstra jezika. V naši raziskavi se bomo osredinili na del njegovega opusa, ki se neposredno spogleduje s filozofijo jezika, kakor se ji pravi, ko skušamo to področje vsaj malo zamejiti in razdeliti.

Naslednjih nekaj strani je neposredno vzetih iz diplomskega dela, ki ga je avtor pričujoče magistrske naloge izdelal v septembru 2012 na Fakulteti za humanistične študije v Kopru. Diplomska naloga nosi naslov »*Primerjava Aristotelovega pojma »mesta« in Wittgensteinovih »jezikovnih iger«* in je zavoljo njene vsebine primerna za tukajšnjo uporabo. Prevzet je namreč del, ki govori neposredno o »jezikovnih igrah«.

Skovanka »jezikovne igre« (angl. *language-games*, nem. *Sprachspiele*) se prvič pojavi v sedmem odstavku *Filozofskih raziskav* (Wittgenstein 1958), pri čemer je podana njena štiridelna opredelitev. Prvič so jezikovne igre omenjene kot »primitiven jezik«, drugič kot način, kako se otroci učijo njihovega prvega jezika, tretjič kot znameniti Wittgensteinov primer imenovanja kamnov in dejanj, ki sledijo, in četrtič, jezikovne igre so tudi celota jezika in dejanj, v katerih je slednji (jezik) vpet. Kaj pa imajo naslednje opredelitve skupnega, kako razumeti ta heterogeni koncept »jezikovnih iger«? Wittgensteinov poznavalec Henry Le Roy

Finch v svoji knjigi »*Wittgenstein – The later philosophy*« (1977) pravi, »da se zdi možno razumeti jezikovne-igre kot en način uporabe besed ali stavkov«, pri čemer se eksplicitno nanaša na vsebino triindvajsetega odstavka *Filozofskih raziskav*. V slednjem se Wittgenstein (1958, 11) vpraša, koliko vrst stavkov sploh obstaja. »Nešteto jih je«, pravi in doda, da je »nešteto različnih vrst uporabe tega, čemur pravimo 'simboli', 'besede', 'stavki'.« Veliko pomembneje pa je to, da ta »neštevnost«, ta navidezna neskončnost v uporabi simbolov, besed in stavkov ni fiksna, ampak se nenehno spreminja. Pravi namreč, da »nove oblike jezika, nove jezikovne-igre, kakor temu pravimo, prihajajo na dan in druge postajajo odvečne in pozabljene.« (prav tam) Na tej točki pride tudi do pomembnega poudarka, in sicer tega, da je tukaj koncept jezikovnih-iger »mišljen tako, da izpostavi dejstvo, da je *govorjenje* jezika del neke dejavnosti, ali oblike življenja (angl. *form of life*, nem. *Lebensform*).« (prav tam) Jasno mora biti izraženo, da koncept jezikovnih iger ni zgolj teoretski prikaz narave delovanja jezika, pač pa gre dejansko za način, kako jezik funkcionira.

Kaj želimo povedati? Ko se nekoliko odmaknemo od jezika in poskušamo o njem govoriti na teoretski ravni, se nam lahko kaj hitro zgodi, da pričnemo razumeti Wittgensteinov koncept jezikovnih iger kot nek fiksen, na trdnih teoretskih temeljih stoječ nespremenljiv koncept, s katerim nato operiramo in govorimo o jeziku kot o nekakšnem zunanjem objektu. Ne – nasprotno je poanta ravno v temu, da je jezikovna igra način, kako jezik sploh je. Jezikovne igre so nekaj, kar je jeziku inherentno, notranje, torej način, kako jezik sploh »deluje«, to je »način biti« jezika. Zanimiva je misel, ki jo Finch (1977, 71) izreče, ko se navezuje na peti odstavek *Filozofskih raziskav*, v katerem Wittgenstein govori o otrokovem »treniranju« v jeziku, in sicer: »Ne smemo misliti o jezikovnih igrah kot o 'bistvu jezika' ali kot o 'idealnih poenostavitvah' in ne smemo iti v smeri *Rjavih knjig* (angl. *Brown Books*) in jih videti kot *a priori* sistem. Jezikovne igre so 'poenostavitve' in 'obrazložitve', ampak tudi 'trening'.« Tukaj je moč jasno videti, da je Wittgenstein razumel jezikovne igre kot eden od načinov delovanja jezika, ne pa samo kot koncept, s katerim je o jeziku možno govoriti. In primerov, ki nakazujejo na tovrstno jeziku »notranje« razumevanje jezikovnih iger, je več. Eden od teh skupno poveže primer preprostega jezika dveh delavcev, ki sestoji iz ukazov in sledenja tem ukazom, in učenje otrok v takem jeziku, ki si ga Wittgenstein celo skuša zamisliti kot celoten jezik nekega plemena. Ta miselni poskus nam omogoča, da izvzamemo eno samo jezikovno igro (preprosta interakcija dveh delavcev na gradbišču, pri čemer eden ukazuje, drugi pa izvršuje ukazano) in jo mislimo kot celoto nekega jezika. Ravno za to gre – s takim primerom lahko enostavneje razumemo, kako so jezikovne igre na neki način vseprisotne v vsakdanjem jeziku. Koliko je takih primerov, ko uporabljamo zelo preproste stavke ali pa že zgolj besede, ljudje, s katerimi smo v interakciji, pa se slednje odzivajo brez potrebnih obrazložitev?

Nadalje je nujno treba omeniti element »uporabe«, ki je za Wittgensteinovo misel ključen, ravno tako pa ga povezujemo z jezikovnimi igrami. Vsakdo, ki se je nekoliko seznanil z Wittgensteinovo mislijo, je skoraj gotovo naletel na stavek, ki se nahaja v triinštiridesetem odstavku *Filozofskih raziskav* in pravi, da »je pomen besede njena uporaba v jeziku.«

(Wittgenstein 1958, 20) Preden se lotimo analize tega stavka, lahko pridodamo še enega, ki se nahaja v drugem Wittgensteinovem delu, in sicer v tekstu *O gotovosti*. Tam lahko preberemo: »Če si dejstva predstavljamo drugačna, kot so, določene jezikovne igre izgubijo svojo pomembnost, druge pa postanejo pomembne. In tako se, sicer postopno, spreminja uporaba besedišča nekega jezika«. (Wittgenstein 2004, 25–26) Ta dva stavka jasno nakazujeta na živost, ki jo je Wittgenstein pripisoval jeziku in njegovi uporabi. Jezik ni nekaj v času nespremenljivega, pač pa je povsem spremenljiva in »organsko« obstoječa reč, ki se »širi« in »krči«, »raste« ali pa »umira«. Jezikovne igre pa so najbolj jasen prikaz tega, saj združujejo besede in dejanja v neko smiselno človeško dejavnost.

Vzemimo znani primer iz prvega odstavka *Filozofskih raziskav*, ki govori o nakupovanju »petih rdečih jabolk«. Wittgenstein skuša s tem preprostim primerom pokazati, kako so na videz podobne besede uporabljane na zelo različne načine. Posameznik gre v trgovino in prodajalcu reče »pet rdečih jabolk«. Kako prodajalec ve, kaj stranka želi? Nekoliko v šali so omenjeni različni predali, štetje, barvni vzorci, itn. Vsekakor pa je primer dokaj zgovoren in kar sili k zastavitvi vprašanja, ki si ga jasno zastavi tudi Wittgenstein – kako prodajalec ve, kaj početi z besedo »pet«? In ravno v postavitvi vprašanja leži točka, ki je najbolj pomembna. Gre za to, da se ne sprašujemo po tem, kaj beseda »pet« pomeni, pač pa kaj z njo »počnemo«. Uporaba besed, stavkov in simbolov (skupaj z vsemi »fizičnimi« manifestacijami jezika; ton, mimika, gestikulacija itn.) je tisto, s čemer se jezikovne igre najbolj spogledujejo. Pomen besed in stavkov se pogosto tesno povezuje z uporabo le-teh. V obravnavanem primeru imamo prisotne tri različne jezikovne igre: prva se navezuje na števila, druga na barve, tretja pa na specifičen predmet. Dejansko gre v določeni meri za poskus, s katerim želimo samoumevno banalnost jezika pozabiti in pogledati nanj nekoliko resneje in postavljajoč vprašanja, ki jih sicer ne. Kako lahko prodajalec točno ve, kaj storiti z vsako posamično besedo, ki jo kupec izreče? Ugotovili smo namreč, da vsako od njih uporabljamo na različne načine, izvajajoč različne jezikovne igre. Na tej točki je vredno omeniti nazorno metaforo kovčka za orodja, s katero je Wittgenstein poskušal jasno prikazati na kakšen način rečemo, da niso vse besede iste vrste. Pravi namreč (Wittgenstein 1958, 6): »Pomislimo na različna orodja v kovčku za orodja: imamo kladivo, klešče, žago, izvijač, meter, posodo za lepilo, lepilo, žeblice in vijake. Funkcije besed so tako različne, kakor funkcije teh predmetov. (In v obeh primerih so tudi podobnosti.)« Nadalje pravi, da je podobnost besed v pisani in govorjeni obliki tista, ki nas zmoti in vodi v prepričanje, da so besede v bistvu precej podobne, kajti njihova »uporaba (angl. *application*) nam ni predstavljena na jasen način.« (prav tam) Metafora z orodji in primer nakupovanja petih rdečih jabolk služita ravno temu, da dobimo nekakšno distanco do besed in jezika samega, distanco, s katero lahko stopimo korak dlje k razumevanju koncepta jezikovnih iger. Uporaba besed (in stavkov) je tista, ki najbolj vpliva na pomen, ali nekoliko drugače, skozi razumevanje uporabe najlažje pridemo do pomena.

Finch (1977, 74) pravi, da so »[j]ezikovne igre prvotna reč, ki pride pred vsakršnim izkustvom, občutkom ali zamišljeno resničnostjo.« Ponovno smo na točki, kjer skušamo jezikovne igre razumeti kot nekaj, kar je jeziku lastno, ne pa kot golo teoretsko orodje, s katerim jezik pojasnjujemo. Wittgenstein (1958, 167) reče takole: »Naša napaka je v tem, da iščemo obrazložitev tam, kjer bi morali gledati na to, kaj se zgodi kot 'proto-fenomen'. To je, kjer bi morali reči: *ta jezikovna igra se tukaj igra*. Vprašanje ni v tem, da obrazložimo jezikovno igro skozi naše doživetje, pač pa da prepoznamo jezikovno igro.« In Finch (1977, 75) prav tako doda: »Glede na to, da jezikovne igre priskrbijo vse načine govorjenja, ni možnosti, da bi smiselno govorili izven njih.« Povzeto lahko rečemo, da so jezikovne igre tisto, kar je jezik. Ljudje ne moremo ničesar izreči, ne da bi bili – tako ali drugače – vpleteni v neko jezikovno igro. Finch na tej točki izreče (prav tam), da v primerih, ko pride do prepoznanja specifičnih jezikovnih iger, ne govorimo o dejstvih, pač pa prepoznamo neko občo sprejeto dejavnost (angl. *agreed-upon activity*), ki omogoča možnost pomena. Tukaj lahko omenimo zelo znan Wittgensteinov primer z besedo »voda«. Wittgenstein na določeni točki pravi, da lahko z vzklikom »Voda!«, govorimo zelo različne stvari, ali rečeno bolj natančno, izvajamo različne jezikovne igre. V eni lahko nakazujemo na našo žejo in z vzklikom naprošamo nekoga, da nam prinese vodo, v drugem lahko opozarjamo na poplavo, v tretjem pa na nekaj čisto nepovezanega z vodo, če na primer uporabljamo besedo »voda« kot kodo za neko tretjo stvar. Vprašanje torej ni najprej v tem, kaj določena beseda pomeni, pač pa kako in za kaj to besedo uporabljamo in šele nato pomen določene besede. Jezikovne igre tako skušajo pokazati na ta aktivni, »dejavnostni« element jezika, v povezavi s pomembno noto uporabe besed in stavkov.

Poudarjanje elementa »živosti« jezikovnih iger je prisotno na številnih točkah znotraj Wittgensteinove misli. V 65. paragrafu besedila *O gotovosti* je zapisano: »Če se spremenijo jezikovne igre, se spremenijo pojmi, in s pojmi pomeni besed.« (Wittgenstein 2004, 26) Ponovno vidimo, da jezikovne igre niso fiksne, ravno tako besede in njihovi pomeni ne. Ključnega pomena je tudi zanimiva točka, na kateri je govora o različnih »načinih govorjenja« o nečem. Finch (1977, 79) pravi: »Kar je bilo imenovano kot 'različni načini bivanja', v Wittgensteinovi filozofiji nastopa kot 'različni načini govorjenja' ali različne jezikovne igre.« Z razlikovanjem jezikovnih iger tako lažje pridobimo poprej omenjeno »občutljivost« do jezika in razlik med posameznimi besedami. Finch (prav tam) poudari, da s takšnim pristopom lahko končno začutimo razliko med »stvarjo, kvaliteto, relacijo, prostorom, časom, barvo, številom, obliko, občutkom, emocijo, motivom, impulzom, dispoziciji itn.,« kajti nam ravno število jezikovnih iger in njihova medsebojna različnost to omogoča. Kakor pravi: »Nismo, drugače rečeno, soočeni z 'različnimi oblikami resničnosti', pač pa z 'različnimi možnostmi govorjenja'.« (prav tam) Če zadevo nekoliko poenostavimo, bi lahko dejali, da nismo soočeni s neštetim številom različnih »predmetov govora«, pač pa da je naše govorjenje »sestavljeno« iz neštetih jezikovnih iger. Jezik je tisti, ki – metaforično rečeno – gradi resničnost, in ne obratno.

V znanem triindvajsetem odstavku *Filozofskih raziskav* je naveden seznam petnajstih jezikovnih iger, ki je po Finchevem mnenju vse prej kot naključen. Poglejmo, katere so te jezikovne igre: (1) posredovanje ukazov in njih uboganje, (2) opisovanje zunanosti nekega predmeta, (3) izdelava predmeta s pomočjo njegovega opisa, (4) poročanje o dogodku, (5) špekulacije o nekem dogodku, (6) oblikovanje in preverjanje hipoteze, (7) predstavitev rezultatov eksperimenta v tabelah in diagramih, (8) snovanje zgodbe in branje le-te, (9) igranje vlog, (10) petje verzov, (11) reševanje ugank, (12) snovanje vica in njegovo pripovedovanje, (13) reševanje problema praktične aritmetike (14) prevajanje iz enega jezika v drugega in (15) spraševanje, zahvaljevanje, preklinjanje, pozdravljanje in molitev. Čeravno se zdi pravkar navedeni seznam naključen, temu vsekakor ni tako. Kakor mojstrsko povzema Finch (1977, 81–87), je seznam zelo sistematično in premišljeno strukturiran, pri čemer marsikatera navedena jezikovna igra neposredno ali posredno izhaja iz predhodne. In ne samo to – veliko od navedenih jezikovnih iger se povezuje s preostalimi, ki sploh niso omenjene. Druga in tretja jezikovna igra iz seznama sta na primer nasprotujoči si. V drugi je govora o opisovanju zunanosti nekega predmeta, pri tretji pa ravno obratno – najprej imamo opis, nato pa izdelavo nekega predmeta. Nadalje omogoča razmejitev med tretjo in četrto jezikovno igro razločevanje med »predmetom« in »dogodkom«. In ravno to je točka, ko moramo ponovno omeniti »različne načine govorjenja« o nečem. Čeravno bi se lahko zdelo, da lahko o nekem predmetu in dogodku govorimo na podoben način, za Wittgensteina to ni možno. Za vsako izmed teh dveh »stvari« obstaja druga jezikovna igra, ali bolje, za vsako obstaja drug način izrekanja, ki je bistvenega pomena za razumevanje.

Nadalje vzemimo primer devete jezikovne igre, igranja vlog. Slednja se – tako Finch – povezuje z različnimi jezikovnimi igrami, ki so omenjene v *Filozofskih raziskavah*. Med slednjimi so: pretvarjanje, simuliranje in imitiranje. Vidimo torej, da jezikovne igre na seznamu – čeravno slednji ne zajema vseh različnih možnosti – le sledijo neki logiki. Ravno tako je seznam krasna iztočnica za dodatno razumevanje jezikovnih iger in razjasnitev tega koncepta na praktičnih primerih. Vselej se moramo namreč zavedati, da jezikovnih iger ne moremo izvzeti iz jezika kot »žive« aktivnosti in jih plastično uporabiti kot fiksen teoretski koncept. Tudi McGinn (1997, 44) jasno pravi: »Wittgensteinov koncept jezikovne igre je jasno treba razumeti preko in proti ideji jezika kot sistemu smiselnih znakov, ki so lahko obravnavani v abstraktni obliki, izven njihove dejanske uporabe. Namesto da jezik razumemo kot sistem znakov s pomeni, smo napoteni, da o njem mislimo *in situ*, kot vtkanega v življenje tistih, ki ga govorijo.« Avtorica na isti točki nadalje poudari, da je ravno odmik iz »živosti« jezika tisto, kar je Wittgenstein smatral kot najbolj otežujoč dejavnik pri celostnem razumevanju jezika. Naš poskus, da bi jezik razumeli striktno teoretsko, preko abstraktnih formul in teorij nas končno pahne v zmedo in potrebo po tem, da ponovno razložimo tisto, kar je v bistvu sploh nepotrebno razlage. Jezikovne igre ravno zato zajemajo ta dejavni, »živi« element, ki ga vsebuje govor kot pristna človeška dejavnost. Wittgenstein želi pokazati, da ni nič »magičnega« na jeziku, ampak da je naša potreba po neki fiksni teoriji jezika tisto, kar na koncu zamegli sam pogled na jezik in njegovo razumevanje. In v ta namen uporabi kar se da

preproste primere jezikovnih iger, kot je tista, v kateri nastopata dva zidarja. Ne smemo se namreč pustiti zavesti preprostosti tega primera, misleč, da je naš jezik veliko bolj popoln in posledično neprimerljiv s primerom »zidarskega jezika«. Gre preprosto za to, da je jezik, ki ga običajno govorimo, le veliko bolj bogat in posejan z velikim številom različnih jezikovnih iger, ki jih – brez resnega truda – težko medsebojno razlikujemo. Preproste jezikovne igre, ki jih navaja Wittgenstein, nam tako pomagajo pri razumevanju siceršnjega jezika, s katerim delujemo vsak dan.

Zakaj pa sploh jezikovne »igre«? Zakaj ni Wittgenstein govoril o jezikovnih aktivnostih, dejavnostih ipd.? To vprašanje se pri različnih interpretih pogosto pojavlja, zato je tudi za pričujoči tekst smotrno, da nanj odgovorimo. Anthony Kenny (1975, 163) pri svoji obrazložitvi besede »igre« v skovanki jezikovne igre, pravi takole: »Ni nobene značilnosti, ki je skupna vsemu, čemur pravimo igre: po drugi strani pa ne moremo reči, da ima beseda 'igra' veliko neodvisnih pomenov, kakor 'banka'. Gre za družinsko podobnost izraza.« Beseda »igra« na svoj način namiguje na veliko število različnih dejavnostih, ki se istočasno razlikujejo in so si podobne. Na primer, večina iger ima določena pravila, vendar so ta pravila lahko skrajno različna. Kenny (prav tam) ravno tako poudari, da so jezikovne igre v veliki meri neodvisne od ciljev, namenov, ko pravi: »Jezikovne igre, kakor igre, ne potrebujejo zunanjega cilja; lahko so samostojne aktivnosti.« Vsekakor pa nas beseda »igra« ne sme zavesti v mišljenje, da je treba jemati jezikovne igre zlahka, celo nekoliko neresno, kaj šele po »otročje« neustrezno.

Na tejle točki je konec prevzetega dela iz poprej omenjene diplomske naloge. Sedaj sledi del, ki bo nekoliko bolj specifičen in v katerem bomo dodatno razdelali pomen jezikovnih iger za pričujočo raziskavo. V slednji se namreč ukvarjamo s pojmom dela pri različnih avtorjih. Upreti se želimo nagnjenju, da bi delo razumevali kot monoliten pojem, celo kot stvar, ki bi opisoval neki nespremenljivi zunanji objekt, v našem primeru delo kot dejavnost. Zgodi se namreč lahko, da s takim pristopom, pričnemo delo razumevati kot nekaj, kar je »itak že od vedno prisotno« in o čemer sploh ni treba dodatno razglablјati. Iz okolja managerske teorije – znotraj katere se zdi, da je delo povsem razumljiv in lahko dostopen koncept – želimo tako rekoč pobegniti, in pokazati na množico preostalih možnosti interpretacije dela in njegovega teoretskega umeščanja v širše kontekste. Pokazati želimo, da je o delu možno govoriti na zelo veliko različnih načinov (uporabljajoč različne jezikovne igre), in ugotoviti, kakšne posledice ima to lahko za managersko teorijo v splošnem.

Wittgensteinov tekst »*Filozofske raziskave*« se prične z Avguštinovim citatom, v katerem je zajet prikaz jezika kot učenja imen za stvari. Gre za – tako Wittgenstein – izredno preprosto interpretacijo narave jezika, ki izpušča marsikateri jezikovni element. V tovrstni interpretaciji imamo preprosto povezavo med besedami in predmeti v zunanjem svetu, pri čemer bi naj vsaka beseda »stala pred neko stvarjo«, ali drugače rečeno, »izza vsake besede stoji neki predmet«. Wittgenstein sklepa, da tako razumevanje jezika implicira, da »vsaka beseda ima

pomen. Pomen pa je povezan z besedo. To pa je predmet, za katerega je [ki je označen z] beseda« (Wittgenstein 1958, 2). Wittgenstein doda, da se take opredelitve jezika lahko oklepamo samo v primeru, če mislimo na povezavo med imeni oseb in imeni za preproste predmete (pa še to ne povsem) ter v naprej predpostavimo ključne strukture, ki naš jezik gradijo. Skratka, tovrstno pojmovanje jezika se hitro pojavi kot pomanjkljivo in potrebno revizije.

V enem od naslednjih paragrafov je moč prebrati še eno sila zanimivo misel, ki bo služila pri vprašanju, za katerega v pričujočem tekstu gre. Govora je namreč o »primernih opisih«. Ko namreč uporabljamo besede za izražanje specifičnih pomenov in idej, pogosto spregledujemo dejstvo, da lahko iste besede v drugačnem kontekstu pomenijo nekaj povsem tretjega. Wittgenstein omeni določeno definicijo besede »igra« ter pride do zaključka, da je slednja v veliki odvisnosti od igre, ki jo imamo v mislih. V kolikor namreč želimo opisati namizne igre, je vključitev besed, kot so podlaga ali miza, v definicijo primerna, če bi pa govorili o igrah z žogo, bi take besede bile kajpak odvečne. Wittgenstein tako želi opozoriti na nevarnosti, ki se jim približujemo, če jezik in besede jemljemo neresno ali nepazljivo, kar je sicer pogosta praksa. Pri definicijah moramo na primer biti skrajno pozorni, saj lahko hitro pride do dvoumij ali napačnih interpretacij, zaradi česar mora biti vsaka definicija vselej omejena na točno določen kontekst ali »besedno okolje«. Govoriti o »človeškem telesu« v biologiji je nekaj, govoriti o njem znotraj krščanstva pa nekaj povsem različnega. Vselej moramo upoštevati – pri čemer nam je Wittgenstein v veliko korist –, da besede niso nekakšne fiksne samoumevnosti, pač pa da lahko povedo izredno veliko ali malo in označujejo izredno natančno ali pa povsem napačno.

Skrajno zanimiva misel, ki nam bo ravno tako koristila v našem početju, je primerjava, ki jo Wittgenstein navede, ko govori o jeziku kot o starodavnem mestu, ki še vedno nastaja. Zamisliti si ga je moč kot prepletanje hiš in cestic, ki se sprotno spreminjajo in dodajajo, odmirajo in ponovno pridejo na dan nekje drugje. Nekoliko kasneje je celo izrečen stavek, ki se glasi (Wittgenstein 1958, 8): »Zamisliti si jezik pomeni zamisliti si obliko življenja.« Jezik si torej ne smemo predstavljati kot nekaj mrtvega, statičnega, nespremenljivega in vselej matematično točnega. Ravno nasprotno – naš jezik gradijo neprestano spremenljive strukture in že same besede, ki jih uporabljamo, se pri dveh osebah lahko kažejo v zelo različni uporabi. Zakaj pa sploh govorimo o tem, če pa je naša tematika vezana na vprašanje dela pri različnih avtorjih?

Da bi lahko kar najjasneje prikazali različnost v pojmovanju kategorije dela pri avtorjih, ki jih bomo obravnavali, moramo najprej vzpostaviti nekakšno distanco do jezika samega. V kolikor ostajamo ujeti v besede kot nespremenljive in fiksne kreacije razumske točnosti, bomo vselej sposobni (in pripravljeni!) spregledati trenutke, ko nas »jezik jezika« (kot pravi Kuzmanić). Z razkrivanjem in poudarjanjem osnovnih Wittgensteinovih misli upamo, da bomo lahko vsaj v določeni meri prišli »izza jezika« in si pridobili sposobnost, da o »enih in

istih« besedah razmišljamo na zelo različne načine. Nekoliko bolj specifično – kategorijo dela ne bomo več razumeli preprosto kot »delo«, pač pa bomo morda spoznali, da je zelo različno, ali govorimo o delu pri Arendtovi ali pri Marxu, pri Druckerju ali pa Smithu. Priti moramo torej do točke, ko postanemo senzibilni do različnih »jezikovnih iger« in ko se več ne naslanjamo na utvaro beseda = stvar = beseda.

Kakor je že bilo omenjeno, je koncept »jezikovnih iger« v Wittgensteinovih »*Filozofskih raziskavah*« prvič omenjen v sedmem paragrafu. Na začetku teksta navede namišljeni primer primitivnega jezika med dvema delavcema, pri čemer se slednja sporazumevata z uporabo preprostih besed, kot so: deska, kamen, steber ipd. V tem namišljenem jeziku so navedene besede uporabljene tako, da jih eden od delavcev izreka, drugi pa prvemu prinaša predmete, stvari, za katere se je naučil, da jih označuje specifična beseda. Jezikovna igra v tem primeru je torej celota besednih izmenjav in dejanj, v katerih sta vpeta ta dva delavca. Nekoliko kasneje Wittgenstein (1958, 5) izreče, da bo »imenoval celoto, ki je sestavljena iz jezika in dejanj, ki so v njem vpeta, kot 'jezikovno igro'.« S primerom delavcev je Wittgenstein hotel predstaviti namišljeno obliko jezika (jezikovne igre), v katerem bi dejansko lahko govorili o enodimenzionalni povezavi med besedami in predmeti. Ob premisleku in upoštevajoč našo siceršnjo rabo jezika pa nas avtor kar hitro pripelje do zaključka, da zadeve niti slučajno niso tako preproste, kakor se zdijo na prvi pogled. Kako bi lahko omenjena delavca razlikovala – denimo – med različnimi kamni, če posedujeta jezik, ki jim omogoča zgolj označevanje specifičnih predmetov. Delavca se namreč sporazumevata na zelo preprost način, ta preprostost pa omejuje (in istočasno omogoča) pogleda na ostale elemente, ki so vpleteni. Ob izrekanje besede »kamen«, eden od delavcev prinese drugemu kamen. Stvar je preprosta, a ne? Kar je tukaj na videz prikrito, je to, da preprosta besede ne vključuje samo oznako za predmet, pač pa tudi pričakovano dejanje delavca, torej prinašanje predmeta. Preprostost tega primera nam pokaže, da je jezik marsikaj več kot zgolj označevanje predmetov in da besede niso samo »besede«. Poanta, ki jo želi posredovati Wittgenstein, je trodelna. Prvič, opozarja nas na različne »vrste« besed, drugič, želi nam pokazati, da je pomen določene besede neposredno vezan na »okoliške« besede, torej na besede, ki sestavljajo besedni kontekst, in tretjič, jasno skicira, da imajo specifične besede v določenih situacijah še nek dodatni element, ki ni del verbalnega sporazumevanja. Govoriti o fiksnem pomenu ene besede je torej po Wittgensteinu dvomljivo početje. Pomen besed je tako v tesni povezavi s kontekstom, v katerem nastopajo, in ni moč postaviti enosmerne povezave med besedo in »predmetnim svetom«. Z vpeljavo pojma »jezikovnih iger« Wittgenstein ne skuša postavljati običajnih teorij ali »velikih« razlag jezika, pač pa – nasprotno – poskuša pokazati, kako zelo različno lahko ene in iste besede delujejo v različnih kontekstih.

Jezikovne igre so v določeni meri precej neotipljiv koncept in jih je treba zavoljo boljšega razumevanja še nekoliko dodatno razdelati. Moč jih je opisati kot različne oblike govorjenja, pisanja in nasploh vsakršnega komuniciranja. V triindvajsetem paragrafu (Wittgenstein 1958, 11) so navedene naslednje oblike jezikovnega udejstvovanja, v katerih lahko zasledimo

različne vrste jezikovnih iger: podajanje ukazov in njihovo upoštevanje, opisovanje predmetov, sestavljanje nekega predmeta s pomočjo navodil, poročanje in špekuliranje o dogodku, preverjanje hipoteze, igranje vlog, petje, uganjevanje, pripovedovanje šal, prevajanje, molitev itn. Skratka, jezikovne igre so kratko malo povsod, kjer se nahajajo ljudje, besede in različne oblike komuniciranja. Predstava, ki jo Wittgenstein skuša podreti, je ta, da je jezik nekaj fiksnega, nekakšen mehanizem, katerega smo vsi deležni na isti način. Jezik torej ni enovita programska oprema, besede pa kode, ki so pri vseh enaki. Nasprotno, vsi smo na neki način podobno »programirani« (vsi uporabljamo besede, stavke itn.), programi in kode so pa lahko zelo različni.

Ključna je tudi primerjava, ki je podana na koncu šestega paragrafa (Wittgenstein 1958, 5), ko je govora o ročici in vzvodu pri delovanju zavor. Govoriti o ročici in vzvodu in istočasno govoriti o zavori je smiselno zgolj takrat, ko je v ozadju predpostavljen celoten mehanizem stroja. Analogija, ki je tukaj v ozadju, se neposredno veže na že omenjeno povezavo med besedami in predmeti. Govoriti o jeziku kot o neposredni povezavi besed in predmetov je smiselno zgolj v nekaterih primerih in v tistem oziru, ko (zavestno ali nezavestno) že predpostavljamo vse ostale jezikovne mehanizme v ozadju. Povezava med besedo in nekim »predmetom« je torej kvečjemu del jezika, nikakor pa ni njegov temeljni gradnik, kot se napačno domneva.

V kolikor dobro premislimo in upoštevamo ravnokar izrečeno, se še nekoliko bolj približamo točki, iz katere bomo lahko napadli monolitnost besed, v tem primeru dela, ki nas posebej zanima. Če torej o delu prenehamo razmišljati kot o nekakšnem dejanskem, fizično prisotnem in nespremenljivem aspektu človeškega bivanja in pričnemo nanj gledati kot na besedo, ki lahko nosi zelo različne pomene, bomo bolj sposobni delati razlike med različnimi »oblikami« dela pri avtorjih, ki bodo obravnavani. Wittgenstein (1958, 20) nam lahko veliko pove tudi na točki, ko pričnemo govoriti o »pomenu« besed. Pravi namreč, da je v večini primerov »pomen besede njena uporaba v jeziku«. Katere možnosti razmisleka nam odpre citirana trditev? Razumevanje besed kot nespremenljivih nosilcev pomena nas prisili v rigidnost mišljenja, ki s seboj nosi nevarne posledice. Zavedati se je namreč treba, da vsakdo med nami pojmuje in doživlja besede na svojstven način. Ena enostavnejših razmejitev na tem področju je tista, ki govori o konotativnem in denotativnem pomenu besed. Denotativni pomen neke besede razumemo kot nepristranski ali nevtralni pomen, o konotativnosti pomena pa govorimo takrat, ko v pomen vključujemo posamezniku lastne čustvene, in siceršnje odzive na specifično besedo. Na področju jezikovnih iger celotna zadeva pomena pridobi še več plasti. Tukaj se namreč ne gibamo več na področju dualnosti (objektivno in subjektivno), pač pa lahko ena beseda nastopa v zelo različnih jezikovnih igrar, odvisno od uporabe, ki jo vrši posameznik. Ne gre torej nujno za en vidik besede, ki je čustveno obarvana ali ne, pač pa za eno in isto besedo, ki jo je moč uporabiti v zelo različnih okoliščinah, v katerih bo lahko nosila neenake pomene in tudi namene.

Zakaj so torej Wittgensteinove ideje pomembne za naše preučevanje kategorije dela? Napoteni smo na obravnavo dela v tekstih različnih avtorjev, znotraj katerih bo pojem dela nastopal na radikalno različne načine. Da bi lahko to različnost v pojmovanju razumeli dosledno in karseda natančno, moramo najprej priti do spoznanja, da delo ni eno. Paziti moramo namreč, da ne zaidemo v past, kjer iščemo delo »nekje zunaj«, da ga ne poskušamo tako ali drugače opredmetiti, pač pa da si priučimo občutljivost do različnih jezikovnih iger okrog dela. Postati moramo sposobni izsleditve in opazovanja različnih oblik govora (jezikovnih iger) o delu ter ugotoviti, kaj imajo skupnega, kaj različnega in ali obstaja nekaj takega, čemur bi lahko dejali »delo na splošno«. Napotimo se torej na tekste različnih avtorjev in poskušajmo ugotoviti, kako le-ti mislijo o delu in katere jezikovne igre uporabljajo pri tem.

4 POJMOVANJA DELA PRI RAZLIČNIH AVTORJIH

V nadaljevanju se bomo soočili s pojmovanjem dela dveh zelo znanih angleških avtorjev – Adama Smitha in Davida Ricarda. Oba spadata v skupino tako imenovanih »klasičnih ekonomistov« in kakor ime pove, sta dva izmed glavnih mislecev klasične ekonomske teorije. S pregledom dveh glavnih tekstov (*The wealth of nations* (Smith) in *Principles of political economy and taxation* (Ricardo)) bomo poskušali natančno opredeliti, kako je vsak od avtorjev razumel delo, s katerimi pojmi ga je povezoval in na kakšen način ga je umeščal v svojo teoretsko strukturacijo.

4.1 Delo pri Smithu

Srečajmo se najprej z mislijo Adama Smitha (1723–1790), saj je nekaj desetletji starejši od Ricarda in tudi velja za njegovega mentorja na področju mišljenja ekonomske teorije. Adam Smith je izredno znan škotski filozof, ki je pogosto omenjan v povezavi s svojo uspešnico »*The wealth of nations*« (1776), le poredko pa po svoji močnem ozadju iz področja moralne filozofije. Na tej točki gre omeniti še vsaj eno njegovo zajetnejšo študijo, in sicer »*The theory of moral sentiments*« (1759). Govorimo torej o moralnem filozofu, ki je imel dokaj široko področje preiskovanja in se ni omejeval na en sam način filozofskega premisleka. V nadaljevanju se bomo napotili v njegov osrednji ekonomski tekst in poskušali ugotoviti, kako je Smith razumel pojem dela in na kakšen način je o njem govoril.

Preden se lotimo obravnave teksta, moramo poudariti, na kakšen način bomo slednjega sploh poskušali brati. Osrednji namen in pomen pričujoče naloge je identifikacija različnih načinov govora (različnih jezikovnih iger) o delu, zaradi česar bomo pri branju Smithovega teksta največ pozornosti posvetili ravno ubeseditvi njegovih misli in kategorijam, ki jih uporablja v zvezi s tem. Vse to pa poskušali razumeti znotraj ekonomske teorije, po kateri je ne nazadnje Smith tudi poznan.

Že iz prvih stavkov predgovora je povsem razvidno, kako je zadeva teoretsko postavljena. Smith (2010, 5) nedvomno pravi: »Enoletno delo vsakega naroda je sklad, iz katerega se neodvisno oskrbuje z vsemi življenjskimi potrebščinami in udobji, ki jih porabi v letu dni in jih vedno sestavlja bodisi neposredna produkcija tega dela (specifična jezikovna igra – produciranje dela) ali pa tisto, kar je z njo kupil od drugih narodov.« Smo na področju produkcije, porabe in dela. Skratka, smo na področju ekonomije v klasičnem (torej smithovskem) pomenu besede. Delo nastopa kot dejavnik, s katerim se nekaj proizvede oziroma s pomočjo katerega se nekaj kupi. Zastopa torej osrednjo vlogo v delovanju ekonomije nekega naroda, če se držimo Smithove dikcije. Sila zgovoren je sam uvod v obravnavo kategorije dela, in sicer na začetku poglavja, ki nosi naslov »O delitvi dela«. Smith se torej dela ne loti v splošnem, torej na način preučevanja določene človeške aktivnosti, ki ji morda lahko nasproti postavimo kako drugo. Ne gre torej po liniji razmejevanja in

razlikovanja med različnimi človeškimi aktivnostmi, kakor gre na primer Hannah Arendt. Smith (2010, 11) prične z obravnavo delitve dela, ki delo kot tako že predpostavlja in se o njem dodatno sploh ne sprašuje. Tako izreče naslednji stavek: »Videti je, da največji napredek produktivskih moči ter večino izurjenosti, spretnosti in preudarnosti, s katero se vodi ali opravlja delo, prispevajo učinki njegove delitve.« Delitev dela (in ne delo!) je torej izhodišče, iz katerega bo Smith izpeljal celotno postavitev teksta. Po postavitvi tega izhodišča se Smith (2010, 21) v drugem poglavju napoti k preiskovanju načela, ki delitev dela prvotno povzroči. Pravi namreč, da delitev dela neposredno izhaja iz človeškega »nagnjenja, da trguje, baranta in menjuje eno reč za drugo.« Smith (2010, 21) se na tej točki ne ustavi in gre nekoliko dlje. Vpraša se namreč, »ali je je to nagnjenje eno tistih prvotnih načel človekove narave, o katerih ne moremo ničesar več dodati; ali pa, kakor se zdi verjetnejše, gre za nujni nasledek zmožnosti razuma in govora.« Skuša torej razumeti, kako do delitve dela sploh pride. Po kratkem razmisleku pride do naslednje ugotovitve: »Človek pa ima skoraj stalno priložnost za pomoč sobratov, vendar bi zaman pričakoval, da mu bodo pomagali samo iz dobrohotnosti. Lažje jih bo pridobil, če bo znal usmeriti njihovo sebičnost v svoje dobro in jih prepričati, da bo tudi zanje koristno, če bodo storili, kar si želi sam.« (Smith 2010, 22) V postavitvi svoje teorije Smith poskuša iti kar globoko in ugotoviti osnovna načela, ki pojasnjujejo delitev dela kot center klasične ekonomske teorije, ki jo bo kasneje tudi postavil. V tretjem poglavju nastopi kategorija, ki jo danes pogosto srečujemo – trg. »Kakor je moč menjave tisto, kar povzroča delitev dela, tako mora biti obseg te delitve vedno omejen z obsegom te moči ali, z drugimi besedami, z obsegom trga.« (Smith 2010, 27) Trg je tako prvotno postavljen kot omejitev, ki diktira stopnjo delitve dela. Če je trg premajhen, bo stimulacija za delitev dela manjša. Smith tako postopno izrisuje sliko, ki ji danes pravimo nacionalna ekonomija. Njeno osnovo postavi na delitvi dela, ki ji kasneje doda utemeljitev in obrazložitev, nato pa vključi še pojem trga, ki je ozadje, na katerem je delitev dela sploh mogoča. Kaj pa delo kot tako? Se Smith sploh loti obravnave dela kot ene od človeških dejavnosti?

Po obravnavi trga je na vrsti preiskovanje narave denarja in prvotne vzpostavitve cen, kar za našo tematiko nima večjega pomena. Naslednja pomembna omemba kategorije dela je naslednja: »Pravo merilo za menjalno vrednost vsega blaga je potemtakem delo.« (Smith 2010, 41) Delo je tako postavljeno v samo središče sistema, ki ga bo Smith oblikoval in kateremu bo kasneje rečeno nacionalna ekonomija. Kasneje doda: »Delo je bilo prva vrednost, prvotno kupno sredstvo, s katerim se je plačevalo vse.« (prav tam, 42) Delo je tisto, ki tako rekoč poganja menjavo in proizvodnjo dobrin. Za našo obravnavo pa je nadvse pomemben način, kako Smith delo tematizira. V stavkih, ki sledijo citatu, se obširneje loti vprašanja različnih oblik dela, pri čemer skuša ugotoviti, ali so ene dražja oziroma bolj vredna od drugih. Ponovno je moč opaziti, da delo kot aktivnost predpostavlja kot samoumevno in se ne sprašuje po tem, kaj delo za človeka sploh je. Kako vpliva nanj, kako se ga da še umestiti na področje človeških dejavnosti. Delo je zelo preprosto tematizirano kot proizvodna aktivnost. Kasneje Smith doda, da ima delo tako pravo, kakor tudi nominalno ceno. Ob tem

izreče (prav tam, 45): »Njegovo pravo ceno tako rekoč izraža količina življenjskih potrebščin in udobja, ki se dobijo zanj; nominalno ceno izraža količina denarja.«

Nato se napoti proti obravnavi različnih sestavin cen. Ugotovi namreč, da ceno določenega proizvoda sestavlja več stvari – plačilo delavca, najem zemlje oziroma prostora in surovine, ki so za izdelavo proizvoda potrebne. Prav tako ugotovi, da je moč razmejevati med naravno in tržno ceno nekega izdelka. Na tej točki oblikuje znani ekonomski zakon ponudbe in povpraševanja, ki bo ostal trdno zapisan in upoštevan v vsej nadaljnji tradiciji ekonomske misli še do danes. Omeni tudi monopol kot specifično obliko ekonomske ureditve in vse posledice, ki jih slednji ima na ceno monopolnih izdelkov. Nato pride poglavje, ki nosi naslov »O plačilu za delo«. Prvi stavek poglavja se glasi takole (Smith 2010, 79): »Produkcija dela ustvarja naravno nadomestilo oziroma plačilo za delo.« Za citiranim stavkom se Smith loti premisleka o stanju, v katerem še ni bilo prisvajanje zemlje in v katerem je posledično celoten produkt dela ostal delavcu, vendar kaj hitro ugotovi naslednje: »Vendar to prvotno stanje stvari, pri katerem je vso produkcijo dela užival delavec, ni moglo trajati dalj od vpeljave prisvajanja zemlje in kopičenja kapitala.« (prav tam, 80) Ravno prisvajanje zemlje in kopičenje kapitala se Smithu prikazujeta kot ključna dejavnika pri vzpostavitvi stanja, ki ga on skuša razumeti na način nacionalne ekonomije. Smith tako postopoma oblikuje sistem, ki skuša obrazložiti, kako določeno ljudstvo oziroma narod deluje na točki proizvodnje. Kakor smo videli, je pričel iz same osnove, in sicer dela kot nosilca proizvodnje in merila vrednosti. Poglejmo sedaj, kaj Smith poreče o delu v nadaljevanju teksta in na kakšen način ga tematizira.

Na določeni točki Smith (2010, 118) omeni pet okoliščin, preko katerih je moč obravnavati različne oblike dela. Slednje so: primernost ali neprimernost zaposlitev, lahkost oziroma težavnost pri učenju zanje, trajnost ali začasnost dela v njih, plitvo ali globlje zaupanje, ki se ga občuti do onih, ki delo izvajajo in končno verjetnost za uspešnost za delo v njih. Navedba teh petih okoliščin nam priča, da je kljub dokaj enodimenzionalni postavitvi dela v strukturacijo nacionalne ekonomije slednje razumljeno nekoliko globlje, kot se sprva zdi. Dalo bi se reči, da delo sicer nastopa vselej v enaki funkciji (proizvodnja, služenje denarja, najem dela itn.), razlikujejo pa se oblike dela, načini kako se delo vrši.

Naslednja v vrsti klasičnih Smithovih postavitev je tista, ki govori o »produktivnem« in »neproduktivnem« delu. Smith (2010, 233) prične takole: »Obstaja neka vrsta dela, ki dodaja vrednost predmetu, s katerim se ukvarja: obstaja tudi druga, ki nikakor nima takšnega učinka. Prvo lahko, ker prispeva vrednost, imenujemo produktivno, drugo pa neproduktivno delo.« Takoj zatem sta dana dva primera različnih delavcev – delavec v manufakturi in hišni služabnik. Po Smithovem prepričanju je prvi predstavnik produktivnega dela, drugi pa neproduktivnega, saj ničemur ne dodaja nikakršne vrednosti. Bistvena razlika med tema dvema oblikama dela je v tem, da »delo manufakturnega delavca ostaja in se uresničuje v kakem posebnem predmetu oziroma prodajnem blagu, ki traja vsaj še nekaj časa po

opravljenem delu. [...] Nasprotno pa delo hišnega služabnika ne ostaja in se ne uresničuje v nobenem posebnem predmetu oziroma prodajnem blagu.« (Smith 2010, 234) Delo služabnika je tako rekoč brez oprijemljivega rezultata; po opravljeni aktivnosti ni ničesar, kar bi lahko pričalo o preteklem delu, nič kaj takega, kar bi lahko služilo za tehten dokaz o delu služabnika.

Skratka, Smith se v svojem pisanju ne ozira toliko na splošno preučevanje dela, ampak ostaja v mišljenjskih okvirih nacionalne ekonomije in govori o delu izključno znotraj le-te. Nacionalna ekonomija je okvir, ki zamejuje delo pri Smithu, in preko slednje njegovo razumevanje dela tudi ne gre.

4.2 Delo pri Ricardu

David Ricardo (1772–1823) je bil vpliven angleški mislec na področju ekonomije in ekonomske teorije. Bil je otrok izredno številne družine (bilo jih je 19) portugalskega porekla. Njegov oče je bil uspešen poslovnež, ukvarjal se je z vrednostnimi papirji in podjetništvom nasploh. Tako bi se lahko dejalo, da mu je bilo delovanje na področju »ekonomije« kar nekako položeno v zibelko. V veliki meri ga lahko prav tako opredelimo kot teoretskega dediča Adama Smitha, avtorja opevane »*The wealth of nations*« (1776), s katero se je bojda srečal leta 1799 med letovanjem. Kakor podnaslov veleva, nas zanima predvsem eno – kako je Ricardo v svojih spisih, v svojih idejah in teoretskih izpeljavah razumel pojem dela. Kaj je torej to, kar lahko označimo kot »delo po Davidu Ricardu«?

Da bi kar najjasneje razumeli ta pojem »dela«, je treba omeniti, da Ricardo – ko govori o delu – ne govori »kar tako«, na pamet. Problem nastane, če ne uvidimo, da je pojem dela pri njemu tesno povezan s sistemom, v katerem je umeščen. To pa je »nacionalna ekonomija« ali »politična ekonomija«, torej področje, ki je bilo matično tudi Smithu. Ni namreč vseeno, »od koder govorimo«. Kakor bo razvidno v nadaljevanju naloge, je vse, kar rečemo o delu, povezano s tem, kam (in kako) ga umeščamo, lociramo.

Kako je »grajen« ta »kraj«, v katerem prebiva Ricardovo delo, ni težko povzeti. Veliko nam pove že to, če nekoliko razdelamo predgovor k njegovi »*Principles of political economy and taxation*« (1955). Zadeva gre nekako takole: vse, kar je moč pridelati s pomočjo zemlje, kapitala in dela, se kasneje deli med tri razrede skupnosti (angl. *three classes of community*). To pa so lastniki zemlje, lastniki kapitala ali delnic in delavci. Pazimo sedaj – postavitev je ključna! Slednja namreč ne prične pri »človeških dejavnostih«, »potencialih družbene organizacije«, »sobivanju skupnosti«, ali čemer koli podobnem. Ne. Prva zadeva – tisti ključni miselni kamen na katerem vse stoji – je »produkcija«. Tukaj vse stoji in pade. Da bi torej lahko natančno mislili »Ricardovo delo«, ne smemo nikoli pozabiti, da gre pri njem vselej (in predvsem!) za produkcijo, za pridelovanje, za proizvodnjo. To je tisto, kar oblikuje vse nadaljnje »kategorije«, »pojme«. Kakor bomo videli, njegov pojem »dela« ni obremenjen

z vprašanji kot so »zakaj delati« ali »kako delo vpliva na človeka«. Delo je pri njem zgolj del širšega konteksta triade zemlja–kapital–delo. Če želimo biti nekoliko bolj splošni v izražanju, pa lahko rečemo da je njegovo »delo« pojmovano znotraj »politične ekonomije«, katere osrednji cilj je opredelitev ekonomskih zakonitosti. Vse, kar on reče »o delu«, se tako ali drugače veže na ekonomijo kot »znanost«. »Problem dela«, vpraševanje o pomenu ali naravi njegove »prisotnosti med ljudmi« ni del Ricardove analize. Delo je predpostavljeno kot ključna (ekonomska!) kategorija, ki »pač je«. Ricardo se tako sprašuje o tem, kakšno vlogo igra delo pri vrednosti posameznih izdelkov, ali je količina dela povezana z mezdami in dobičkom, kako delovna učinkovitost vpliva na delovne ure in urno postavko, našteva in analizira dejavnike, ki vplivajo na »vrednost dela«, opredeljuje različne načine za ugotavljanje »produktivnosti dela«, itn. Vse to in še več Ricardo pove o delu, vendar je jasno razvidno, da so našteje teme venomer varno spravljene pod streho »ekonomske znanosti«. Tako ali drugače bo delo vedno tematizirano kot striktno ekonomska kategorija. Na določeni točki bo Ricardo (1955, 34) na primer nasprotoval svojemu simbolnemu mentorju Smithu, ko bo skušal dokazati, da dvig cene dela ne sledi nujno v dvig cene produktov. Izjavil bo, da se to zgodi zgolj v primeru, ko je zaposlenost fiksnega kapitala sorazmerno nižja od variabilnega. Iskal bo torej povezavo med kapitalom in delom, ki pa je še vedno »ekonomske narave«.

Izredno zanimivo je prebrati, kako zelo »ekonomsko« je to »vselej-ekonomsko« razumevanje dela. Tako pravi (Ricardo 1955, 58): »Delo, kakor vse ostale stvari, ki so kupljene in prodane, in ki so lahko količinsko povečane ali zmanjšane, ima svojo naravno in tržno vrednost«. Delo je vidno razumljeno kot stvar, skorajda kot predmet, kot fizični objekt, za katerega obstaja cena in s katerim količinsko upravljamo. Da je to neka specifična človeška aktivnost, nikjer ni možno prebrati. Zelo zanimiva je tudi izpeljava pojma »naravne vrednosti« dela. Ricardo (1955, 58) pravi, da je naravna cena dela tista, ki zagotavlja preživetje delavca in njegove družine in ki tako zagotavlja (delavcem) »ohranjanje in nadaljevanje njihove rase (...).« Pustimo ob strani označbo delavcev kot posebne »rase« in se skušajmo osredotočiti samo na implikacije za pojmovanje dela. Delo je nedvomno opisano kot »stvar«, ki ima svojo ceno, kakor vsaka druga »ekonomska dobrina«. Cena dela je lahko naravna, torej taka, ki zgolj zagotavlja možnost nadaljevanja in ohranjanja le-te, in pa tržna, ki je odvisna od klasičnih zakonov ponudbe in povpraševanja. Ricardo seveda izpelje številne teorije o gibanju naravne in tržne cene dela, njune povezave z različnimi stanji kapitala v specifičnem gospodarstvu itn. Se pa še vedno ne sprašuje o tem, ali bi morda morali delo razumeti nekoliko širše kot zgolj stvar, kot »dobro« s ceno in količino.

V dobršni meri je Ricardovo pojmovanje dela sila podobno Smithovemu. Delo je zgolj ekonomska kategorija, dalo bi se celo reči, da navedena avtorja – v svojih pisanjih o delu – dejansko govorita iz pozicije, ko je delo razumljeno zgolj kot spremenljivka v klasični ekonomski enačbi, v kateri prebivajo kapital, delo, zemlja in preostale klasične kategorije. Ni sledu o tem, da bi se vprašali po drugačnih možnosti interpretacije dela. Njuni »jezikovni igri« o delu sta potem takem povsem enodimenzionalni. V njiju je delo vselej povezano v

nekaj osrednjimi pojmi (kapital, mezda, delavec, tovarna itn.) in pripeljano vedno do podobne teoretske točke. S tem mislimo, da razen govorjenja o specifičnostih različnih oblik dela in ugotavljanju razlogov za produktivnost dela ter njegovo delitev, drugega ni. Kakor bomo videli v nadaljevanju (še posebej pri Marxu in Arendt), se o delu še kako da govoriti in misliti drugače.

4.3 Karl Marx in delo

V nadaljevanju se bomo spoprijeli z Marxovim pojmovanjem dela ob prebiranju njegovih »Pariških rokopisov«, pri čemer se bomo omejili predvsem na uvodni del in rokopis o odtujenem delu. Skušali bomo opraviti dvoje: prvič, karseda natančno razumeti, kaj je Marx želel povedati okrog pojma »delo«, in drugič, poskusili bomo jedrnato zarisati to, čemur bi lahko rekli »Marxova jezikovna igra o delu«.

Že v uvodnem stavku *Pariških rokopisov* je moč razbrati težo problema in okolje, znotraj katerega Marx umešča položaj dela in delavca. »Mezdo določa sovražni boj med kapitalistom in delavcem. Nujnost zmage za kapitalista.« (Marx 1969, 252) Ko Marx govori o razmerju med kapitalistom in delavcem (kapitalom in delom), bo vselej prisoten nekakšen element trenja, konflikta, nasilja, ali kakor reče, sovražnosti. Moč je torej sklepati, da si delo in kapital stojita nasproti in v končni instanci stojita na različnih pozicijah. Korist enega je nujno škoda za drugega. Mezda se pojavlja kot cena dela. V nadaljevanju se Marx loti preproste opredelitve mezde in njene višine, pri čemer izjavi (prav tam, 252): »Najnižja in edino nujna taksa za mezdo je vzdrževanje delavca med delom in toliko čez, da lahko prehrani družino in da delavska rasa ne izumre.« Tisti, ki je v položaju najema delovne sile (delavca), je primoran k izplačevanju zgolj tolikšne mezde, kot je potrebna, da delavec preživi. Čeravno na tejle točki Marx ni še radikalno ekspliciten, se hitro lahko uvidi, da je zanj položaj delavca povsem primerljiv s položajem stroja. Delodajalec (kapitalist) mora v delovanje stroja vložiti zgolj toliko, da lahko stroj neprekinjeno dela. Delavec je v tej instanci povsem izenačen s strojem in pahnjen na nivo živečega aparata. Že na tej točki, je moč opaziti, kako zelo se Marxova dikcija razlikuje od Smithove ali Ricardove. Čeravno vsak od doslej obravnavanih avtor govori znotraj teoretskega okolja t. i. »nacionalne ekonomije«, je pri Marxu moč začutiti nek dodatni, življenjski element kritike. Pri Marxu sta delo in delavec tesno povezana. Tukaj ni moč govoriti o delu, brez delavca v mislih.

A pojdimo korak naprej. V kolikor človeka na tak način izenačimo s strojem, ga nujno pojmuje kot preprosto blago, slednje pa je podvrženo preprostim zakonom ekonomije, natančneje, zakonu ponudbe in povpraševanja. »Povpraševanje po ljudeh nujno uravnava produkcijo ljudi tako kot vsakega drugega blaga.« (prav tam, 253) Marx nato nekoliko spremeni polje debate in skuša primerjati različne položaje družbe in položaj delavca v razmerju do kapitalista znotraj slednjih. Razpravo odpre s predpostavko, da »[n]i nujno, da ima delavec kaj dobička, če ima dobiček kapitalist, toda nujno skupaj z njim trpi zgubo« (prav

tam, 254). Iz citiranega je razvidno, da Marx še vedno ohranja začetno stališče sovražnega boja, v katerem je kapitalist nujno zmagovalec (zakaj je temu tako, bo razvidno v nadaljevanju). Prav tako pa pridoda, da v kolikor trpita oba, je tudi takrat delavec v slabšem položaj, saj »delavec trpi v svoji existenci, kapitalist pa pri dobičku svojega mrtvega mamona« (prav tam, 254). Zatem naredi primerjavo treh hipotetičnih stanj družbe in oriše položaj, ki ga delavec ima v vsaki od njih. Zapovrstjo obravnava družbo, ki propada, tako, katere bogastvo narašča, in na koncu še družbo, ki je dosegla svojo optimalno stopnjo bogastva. V družbi, ki propada, je delavec v daleč najslabšem položaju. Navkljub temu, da vsi tako ali drugače trpijo, je delavec tisti, ki – zavljo povezanosti svoje existencialne nujnosti z delom, ki ga opravlja in za katerega je plačan – trpi največ. Zatem imamo družbo, katere bogastvo narašča. Marx pravi, da je to edino stanje znotraj katerega lahko delavec doživlja določeno mero ugodja, vsekakor pa ne v meri, ki bi jo šlo naivno pričakovati. V družbi, kjer bi bogastvo naraščalo, bi nastopila konkurenca med kapitalisti in posledičen presežek povpraševanja po delu nad ponudbo le-te. Posledične pride do zviševanja mezd in vse večje izčrpanosti od dela, ki je rezultat delavčeve težnje, da bi zaslužil vse več in več.

Zatem se pa Marx vpraša, kaj so sploh razlogi, da družba bogati, saj najverjetneje predvideva, da je v razlogih za napredek skrito (ne)vidno trpljenje dela/delavca. Prvič, družba lahko napreduje »tako, da se nakopiči mnogo dela, zakaj kapital je nakopičeno delo« (prav tam, 254), pravi in zaključi tako, da slednje pojmuje kot vse večje odtujevanje produkta delavčevega dela od njega samega. Prav tako pa postajajo sredstva za delavčevo existenco čedalje bolj centralizirana v kapitalistovih rokah. Delavčev položaj je tako, navkljub domnevni uspešnosti družbe, precej neprijazen. Drugi scenarij, ki omogoča napredek družbe, je vse večja delitev dela kot posledica rasti kapitala in števila delavcev. S takim razpletom pride do stanja, v katerem je delo – zavljo svoje ostre delitve – mehnično, delavec pa povsem razčlovečen kot posledica primoranosti v opravljanje ponavljajočih, stroju podobnih sekvenc delovnega procesa. Marx na koncu pridoda, da tak sistem doseže svoj vrhunec v tovarniškem sistemu. Na tejle točki takoj pride na misel Frederick Taylor, oče »znanstvenega managementa«, in njegovo nadvse razdelano organiziranje delovnega procesa. Znotraj taylorškega načina managerskega mišljenja je delavec zares pojmovan kot orodje, del stroja, katerega cilj je čim večja učinkovitost. Način, kako to učinkovitost doseči, pa je popolna dehumanizacija slehernega postopka in delovnega akta, s katerim se delavec sooča. Vse to pa zgolj v službi učinkovitosti, praktičnosti in, kakor je Marx očitno vedel, bogastva.

Zadnji možni scenarij, v katerem družba napreduje, Marx opiše s postopnim večanjem konkurence med kapitalisti in delno prelevitvijo nekaterih od njih v položaj delavca. »Veča se koncentracija kapitala, veliki kapitalisti uničujejo majhne, in del poprejšnjih kapitalistov zdrkne v razred delavcev, ki zavljo tega dotoka deloma spet doživi, da mu zbijejo mezdo in postane še bolj odvisen od peščice velikih kapitalistov,« pravi Marx (1969, 256) in ugotovi, da v takem okolju postanejo razmerja med delavci vse bolj nasilna. Posledično je marsikdo pokončan od lakote, dobršen del srednjih kapitalistov pa pade na položaj meznega delavca.

Marx tako pride do zaključka, da je tudi v okolju, kjer družba bogati, položaj delavca vse prej kot dober. Delavec je kronično izčrpan, podvržen zgodnji smrti ali ponižan v stroj. Marxovo govorjenje o delu je, kakor vidimo, precej različno od Smithovega in Ricardovega. Najenostavneje bi bilo moč reči, da Marx v svoji obravnavi upošteva prvine, ki jih poprej obravnavana avtorja ne. Marx se sprašuje, kakšen vpliv imajo različni položaji dela na delavca in družbo v občem. Če sta bila Angleža v svojem pisanju nekoliko bolj suhoparna (gledala na delo kot na spremenljivko/stvar v obči ekonomski enačbi), je Marx veliko bolj človeški in gleda na delo kot na s človekom povezano dejavnostjo.

Nato se Marx loti obravnave zadnje od možnih oblik stanja družbe, in sicer take, ki je dosegla svoje optimalno stanje bogastva. Na tejle točki Marx parafrazira Smithove misli, s katerimi pove, da sta v takem družbenem stanju tako mezda, kakor tudi obresti od kapitala, izredno nizki. Prav tako bi naj bila konkurenca med delavci izjemno visoka, kar bi sledili v taki ravni mezd, ki bi zgolj zadoščale najosnovnejšemu preživetju delavca. Kasneje Marx (prav tam, 257) z mešanjem grotesknosti in satire izjavi, da je – sledeč Smithovi izpeljavi – »nesreča družbe smoter nacionalne ekonomije«. Z odtujeno resnostjo na pa koncu pravi (prav tam, 257): »Torej v stanju upadanja družbe progresivna beda, v stanju napredovanja komplicirana beda, v dovršenem stanju stalna beda.«

Ob zaključku prvega rokopisa prav tako poda ugotovitev, da nacionalna ekonomija kot taka smatra delavca zgolj kot delavca, iz česar posledično izhaja njegovo nezavidljivo stanje. Človek namreč ni pojmovan kot celovita oseba, ampak kot delavec, nosilec dejavnosti dela. Nacionalno ekonomijo, metaforično rečeno, ne zanima, kaj delavec počne, ko ne dela, pač pa zgolj v času, ko izvaja delo. In ravno na tej točki nastane problem. Če izhajamo iz predpostavke, da je človek delavec, potem je neizogiben zaključek ta, da mu moramo omogočiti zgolj tako preživetje, s katerim bo možno nadaljevanje dela. Marx zatem citira nekaj avtorjev, ki prav tako ugotavljajo, da je položaj delavskega razreda znotraj nacionalne ekonomije izravnán na najbolj osnovno raven, na raven »delovne živali«. Amplificirano rečeno, se položaj delavca spremeni v položaj zamenljive surovine. Če, na primer, želimo izvajati neko industrijsko dejavnost, potrebujemo točno določeno število delavcev. Ko se to število zmanjša, se preprosto uvozi nove in nadaljuje proces. V razmerah, ki jih predhodno opiše v navedenih treh scenarijih družbenega stanja, se lahko tako celo pripeti, da nekateri delavci omagajo pod zahtevami hiperprodukcije. V takem primeru se preprosto pripelje nove ljudi, »novo kri«, ki lahko proces nadaljujejo.

Že po besedah prvega rokopisa, ki se natančneje sklicuje na pojem mezde, je hitro razvidno, da ima Marx veliko povedati čez delo kot ga tolmači nacionalna ekonomija in njeni očetje. Zdi se, da je uvidel težave, ki nastanejo, če pojem človeka popreprostimó na raven, iz katere ga razumemo zgolj kot delavca. Pripeti se namreč v prvi liniji to, da človeka oropamo vseh višje nivojskih potencialov in mu prepustimo zgolj najbolj osnovno raven preživetja. V

naslednjih rokopisih se Marx še bolj temeljito poglubi v obravnavane pojme, zaradi česar bo morda še jasneje razvidno njegovo pojmovanje dela in težav, ki so povezane s slednjim.

Na samem začetku razdelka o odtujenem delu Marx zapiše (prav tam, 301): »Začeli smo pri predpostavkah nacionalne ekonomije. Sprejeli smo njen jezik in njene zakone. Predpostavljali smo zasebno lastnino, ločitev dela, kapitala in zemlje, pa tudi mezde, profita kapitala in zemljiške rente, ter delitev dela, konkurenco, pojem menjalne vrednosti itn.« Na tej točki je ključnega pomena opaziti in skušati misliti, da se – kakor je zapisal Marx – vselej gibljemo znotraj paradigme in horizonta nacionalne ekonomije, kar pomeni znotraj jezikovnih iger nacionalne ekonomije. Čeravno je to precej samoumevno, je kljub temu treba to vselej imeti nekje v mislih, ko beremo in tolmačimo pojem dela in vseh konceptom, ki še spadajo zraven. Gre namreč za to, da je Marx povsem zavestno sprejel bitko na polju in terenu nacionalne ekonomije in ne nekje drugje. Kakor bo razvidno v naslednjem odstavku, tudi sam poudari, da je nekje treba začeti, ko se lotevamo proučitve določenega problema. On je izbral panogo nacionalne ekonomije. Bralcem Marxa se neizbežno postavlja nekaj vprašanj. Ugotovili smo, v kakšni »jezikovni igri« (v »nacional-ekonomski«) nastopa Marxov pojem dela. Toda, kaj je tisto specifično pri tovrstnem pojmovanju dela, ki je »neprevedljivo« v druge »jezikovne igre« (recimo v jezikovno igro dela pri Arednt, Ricardo, Rifkin, Drucker itn.)? Ali lahko »Marxovo delo« prevedemo v drugo jezikovno igro, kjer –denimo – delo ne bi bilo povezan z mezdo, delitvijo dela, odtujitvijo itn., bi pa še vedno bilo »odtujeno«? Bi Marx lahko svoje življenjsko delo izvajal na kakem drugem področju, ki ni »nacional-ekonomsko«?

Pred začetkom obravnave odtujenega dela, se Marx kritično postavi do dikcije nacionalne ekonomije, ko pravi (prav tam, 301): »Nacionalna ekonomija izhaja iz dejstva zasebne lastnine. Razloži nam ga pa ne.« Le nekaj povedi kasneje pa prav tako pridoda, da »[n]acionalna ekonomija nam ne pojasni razloga za delitev dela in kapitala, kapitala in zemlje«, in zaključi, da »predpostavlja nekaj, kar naj bi šele prikazala.« Kakor je moč opaziti, se Marx v celoti zaveda, da celotnemu ustroju nacionalne ekonomije kot take manjka osmišljanje osnov tega, kar pridiga. Zakoni in pravila, na katerih se gradi nacionalna ekonomija, se posledično zdijo kot nameni sami po sebi. Če parafraziram poprej navedene citate: zasebna lastnina je za nacionalno ekonomijo povsem veljavna predpostavka, ne prikaže pa niti najmanjšega argumenta za to, da bi njen obstoj opravičila. Zdi se, da so navedeni pojmi (delitev dela, zasebna lastnina, delo, kapital itd.) vnaprej vzeti v zakup, in sicer brez vsakršne utemeljitve o njihovi nujnosti, da sploh obstajajo. Sprva se to zdi (predvsem meni samemu) izjemno nevsakdanji način razmišljanja. Zdi se mi namreč, da velikokrat uporabljamo pojme in koncepte, ki so nam vnaprej dani, brez premisleka o tem, ali so taisti pojmi sploh legitimno prikazani. Zakaj bi se moralo delo deliti? Ali sta rast in napredek, ki domnevno izhajata iz delitve dela, nujna? Zakaj sploh (ekonomsko) napredovati? Tukaj ne želimo polemizirati proti pojavu nacionalne ekonomije, ampak želimo kar najjasneje pokazati, da pojem delo nikakor ne smemo jemati brez zrna soli, še najmanj pa takrat, ko ga hočemo misliti. Kakor smo do sedaj že večkrat povedali, skušamo ugotoviti lastnosti specifične

»jezikovne igre« o delu in pridobiti distanco do jezika, ki nam vse prepogosto vlada v našem razmišljanju in mišljenju nasploh, da o strokovnosti in znanosti niti ne govorimo.

Pred nadaljevanjem razprave Marx (1969, 301) izreče:

»Zdaj moramo torej zapopasti bistveno povezanost med zasebno lastnino, pohlepom, ločitvijo dela, kapitala in zemljiške lastnine, menjave in konkurence, vrednosti in razvrednotenja človeka, monopola in konkurence, [povezanost] vse te odtujitve z denarnim sistem.«

Marx se torej odpravi na pot razumevanja odtujenega dela (ne pa dela kar tako!) tako, da postavi začetke svojega mišljenja v nacionalno ekonomijo samo. Kakor pravi, se ne postavlja v »izmišljeno prastanje, kakor nacionalni ekonom, kadar hoče razlagati«, ampak izhaja iz tega, kar je. Taka metoda se zdi precej smiselna. Če bi namreč hoteli priti tukaj do spoznanja z metodo indukcije, bi morali natančno poznati okoliščine in dejavnike, iz katerih je sploh prišlo do pojava zasebne lastnine, dela, kapitala itd. Marx se raje fiksira v tem, kar lahko vidi, sliši, čuti, in nato pelje svoje raziskovanje naprej, proti zastavljenim ciljem. »Izhajamo iz nacional-ekonomskega, zdajšnjega dejstva.« (prav tam, 302)

Znotraj nacional-ekonomskega mišljenjskega okvirja (jezikovnih iger, torej), se Marx zatem loti problema odtujenega dela. Razpravo prične z naslednjimi besedami (prav tam, 302): »Delavec postane tem cenejše blago, čim več blaga izdelava. Z vrednotenjem sveta stvari raste v premem sorazmerju razvrednotenje sveta ljudi.« Prva stvar, ki kar bode v oči znotraj navedenega citata je enačenje dela z blagom, ki samo proizvaja neko blago. Kako je to možno? Kaj to pomeni?

Marx pravi, da delo ne proizvaja samo specifične produkte, ampak znotraj tega procesa še samo sebe. Delavec se torej ob izvajanju svoje dejavnosti (dela) ponuja kot blago, ki ga kapitalist dobesedno kupi, da bi lahko z njegovim izrabljanjem ustvarjal določene predmete. Če človek torej stopi v vlogo delavca, se avtomatsko predstavi kot blago. Kot blago, ki na trgu nastopa na način blaga in je podvrženo zakonom trga. Na tejle točki je moč opaziti dodaten element razčlovečenja človeka in podrejanja predmetnim zakonom. V enem od prejšnjih odstavkov sem omenil pojav »taylorizma«, ki je značilen zaradi uvedbe nadvse nečloveških in skrajno robotiziranih metod dela. Povzemajoč zadnji Marxov citat, se na točki enačenja dela z blagom to ponovi; človeka v vlogi delavca se znotraj tržne, nacionalne ekonomije razume kot surovino, ki služi pri proizvodnji specifičnih dobrin.

Navedeno predpostavko Marx (prav tam, 303) neizogibno razume v naslednji posledičnosti: »[p]redmet, ki ga delo producira, njegov produkt, mu stopi nasproti kot neko tuje bitje, kot neka od producenta neodvisna moč. Produkt dela je delo, ki se je fiksiralo v nekem predmetu, se konkretiziralo, je upredmetenje dela.« Delavec je torej izvajalec procesa dela, znotraj katerega se ustvarjajo neki predmeti. Taisti predmeti pa se delavcu odtujijo, izmaknejo, kar

sledi v »razdejanjenju delavca«. Delavec tako postane suženj predmetnega sveta, ki ga je v lastnem potu ustvaril. Vse, kar proizvede, se mu izmakne, sam pa postane neomejeno ujet v delu. Odtujeno delo se tako pojmuje kot neprekinjen proces, skozi katerega človek ustvarja različne dobrine, le-te pa se mu vsakokratno izmikajo. Edina potešitev, katere je delavec deležen, je mezda, slednja pa vse prepogosto obsega le toliko, da lahko delavec (živalsko) preživi. Na tejle točki Marx izvede primerjavo religije z delom, torej primerjavo dveh pojmov, ki sta zanj le različni obliki odtujitve. »Prav tako je v religiji. Čim več človek postavi v boga, tem manj obdrži v samem sebi«, in zaključí: »Čim večja je torej ta dejavnost, tem brezpredmetnejši je delavec« (prav tam, 303). Z religijo – kakor tudi z delom – človek odtuja svoje lastne moči (slikovito bi to lahko razumeli kot nekakšno »vnebovzemanje« človeških sil, ki se iz notranjosti človeka preselijo »nekam gor«), izguba teh moči pa se kaže kot sužnost človeka, njegova odtujitev. V religiji se tako postavi Bog (ali kakšna podobna religiozna instanca) nad človeka, mu zavlada. Prav tako se človeku izmakne produkt njegovega dela in mu stopi nasproti kot njegov vladar. Delavec postane suženj lastnih produktov:

»Povnanjenje delavca v njegovem produktu pomeni ne le, da postane njegovo delo neki predmet, neka vnanja eksistenca, temveč biva izven njega, neodvisno, njemu tuje, in da postane nasproti njemu samostojna sila, da mu stopi življenje, ki ga je posodil predmetu, sovražno in tuje nasproti.« (Marx 1969, 303–304)

Nato pride Marx do točke, ki je precej aktualna tudi za razumevanje našega časa. Ugotovi namreč, da delavec skozi svojo dejavnost ne more iti mimo narave, »čutnega vnanjega sveta«, kakor mu sam pravi. Narava je namreč osnova, na kateri je proces dela sploh možen in brez katere je vsakršna produkcija nemogoča. Naravo kot tako pa gre, sledeč Marxovi izpeljavi (ki je tukaj vedno znotraj paradigme nacionalne ekonomije!), vselej razumeti na dva načina. Prvič, kot podlago, ki nudi sredstva za izvajanje samega procesa dela, in drugič, kot vir »sredstev za življenje« delavca samega. Metaforično rečeno je narava tako topel obrok, kakor tudi kos železa, iz katerega se naredita vilice in nož. »Čim bolj si torej delavec s svojim delom prisvaja vnanji svet, čutno naravo, tem bolj si na obe strani odteguje sredstva za življenje, prvič tako, da čutni vnanji svet čedalje bolj jenjuje biti sredstvo za življenje v neposrednem smislu, sredstvo za delavčevo fizično preživljanje« (prav tam, 304) Gre torej za misel, ki jo lahko kaj hitro prevedemo v zdajšnje stanje. Človek je torej s svojimi metodami materialne produkcije postal tako težak za okolje, da dejansko posega v sam obstoj le-tega. Marxovsko rečeno, delo si je s svojim postopnim prisvajanjem zunanjega sveta pričelo odtegovati sredstva, ki so ne obhodno potrebna za nadaljevanje življenja kot takega.

A Marx celoten problem dojema še globlje in na veliko bolj abstraktni ravni. Pravi namreč, da delavec na tak način postaja suženj svojega predmeta na dva načina. V prvi instanci tako, da sploh dobiva delo (predmet dela), v drugi pa da zgolj na tak način prejema sredstva za preživljanje. »Prvič torej, da more eksistirati kot delavec, in drugič, kot fizičen subjekt. Višek

tega suženjstva je, da se [more] samo še kot delavec obdržati kot fizičen subjekt in da je le še kot fizičen subjekt delavec.« (prav tam, 304)

Marx torej opaža, da je sama eksistenca človeka vezana na to, da mora biti delavec. Prav tako pa da je lahko delavec samo v toliko, kolikor se dela loteva kot fizičen subjekt, ki potrebuje sredstva za življenje. Ali to pomeni, da je v tovrstnem sistemu možno delo opravljati le kot nekdo, ki mora delati zato da bi preživel? Je torej v taki shemi nujno v proces dela vstopati kot vnaprej določeni suženj? Je sploh mogoče še kako drugače »delati«? Ali sta delo in odtujitev oz. suženjstvo zares nerazdeljiva pojma?

Po prvi opredelitvi odtujitve, se Marx loti še druge. Če je v prvi bilo govora o odtujenosti kot posledici ločitve delavca in proizvoda dela, torej kot procesa, ki med delom odtuja specifičen produkt od delavca samega, se v drugi opredelitvi zadeve lotimo drugače. Sam proces odtujevanja opazujemo na ravni dela kot dejavnosti. Ne gre več zato, da delavec nekaj ustvarja in je to kasneje od njega odvzeto, temveč za odtujevanje ob izvajanju dela kot takega. »Toda odtujitev se ne kaže le v rezultatu, temveč v aktu produkcije, znotraj proizvajajoče dejavnosti same«, pravi Marx (prav tam, 305) in kasneje pridoda: »V odtujitvi predmeta dela se povzema le odtujitev, povnanjenje v dejavnosti samega dela.«

Omenjena odtujitev se, sledeč Marxovi utemeljitvi, izkazuje najprej v dejstvu, da je delo že samo po sebi proces, ki je človeku tuj in v katerem slednji »trpinči svojo naravo in ugonablja svojega duha«. Znotraj kapitalistične ureditve je torej delavec povečini primoran opravljati neko delo, da bi lahko pridobil sredstva za preživetje. Znotraj vloge delavca pa je oropan možnosti za razvoj vseh človeških potencialov in pahnjen v dejavnosti, ki ga razčloveči. Vzemimo za (banalen) primer delavca, ki je bil v začetku 20. stoletja zaposlen v *Bethlehem Steel Company*, kjer so bili v praksi Taylorjevi koncepti organizacije dela. Kakor vemo, je bilo poglavitno vodilo doseganje učinkovitosti in visoke produktivnosti. Vsak delavčev gib je bil preračunan, vnaprej načrtovan in skrajno skleščen do točke, kjer je delavec postal zgolj organski robot. Marxov pogled na delo je v tem primeru povsem natančen. Delavec v takem položaju je oropan svoje človeškosti in vržen v situacijo, v kateri lahko deluje zgolj kot robotiziran človek, ali morda bolje, počlovečen robot.

V določeni točki Marx celo uporabi besedno zvezo »prisilno delo«. Gre predvsem za to, da je delavec pahnjen v nujnost opravljati neko delo, da bi lahko preživel. Kakor poprej povedano, se v takem delu sam izgubi, vladajo mu tuje roke in glave, sam pa izvaja dejavnosti, ki niso njemu lastne. V samem delu izgubi svojo lastno podobo in oklešči sleherno možnost za celovito samo-uresničitev.

»Zavoljo tega nastopi ta rezultat, da se človek čuti svobodno dejavnega le še v svojih živalskih funkcijah, pri jedi, pitju in plojenju, kvečjemu še v stanovanju, nakitu itn. in v svojih človeških funkcijah le še kot žival. Živalsko postane človeško in človeško živalsko,«

in nadaljuje:

»Uživanje hrane, pitje in plojenje itn. so sicer tudi pristno človeške funkcije. Toda v abstrakciji, ki jih ločuje od ostalega območja človeške dejavnosti in iz njih dela zadnja in edine končne smotre, so živalske.« (prav tam, 306)

Nujnost dela tako spravi delavca v položaj, kjer svojo svobodo vrši zgolj na področjih, ki so pravzaprav neobhodno nujna za preživetje. Prevedeno v današnji jezik – človek je svoboden v hipermarketu. Svoboden je prav toliko, koliko samovoljno izbira med ponujenimi izdelki. Marx tako v svojem pojmovanju dela ne more spregledati tesne povezave med človeškim življenjem in delom, med delavcev in aktivnostjo, ki jo slednji vrši, da bi lahko preživel.

Takoj zatem se loti tretje opredelitve odtujenega dela oziroma odtujenosti dela. Mišljenjsko pot odpre s tem, da izreče, da je človek »generično bitje«. »Človek je generično bitje, [...] ko je do samega sebe v takem odnosu kot do zdajšnjega živega rodu, vtem ko je do sebe v takem odnosu kot do univerzalnega, zatorej svobodnega bitja«, in nadaljuje (prav tam, 307): »Generično življenje obstaja i pri človeku i pri živali najprej v tem, da živi človek (kot žival) od neorganske narave, in kolikor je človek univerzalnejši od živali, toliko univerzalnejše je območje neorganske narave, od katere živi.« Omenjena univerzalnost človeka pa bi se naj izkazovala v tem, da človek naravo uporablja kot svoje »neorgansko telo«, kar pomeni, da od nje prejema tako sredstva za življenje, kakor tudi surovino za ustvarjanje produktov z dejavnostjo dela. Zatem pa izpelje: »To, da je človekovo fizično in duhovno življenje povezano z naravo, nima drugega smisla kot, da je narava povezana s samo seboj, kajti človek je del narave« (prav tam, 308).

Posledično pride do zaključka, da odtujenost dela oziroma odtujeno delo: prvič, odtuja naravo samo, in drugič, delo samo, torej njegovo življenjsko dejavnost in v končni instanci indukcije »odtuja človeku njegov rod: generično življenje mu naredi za sredstvo individualnega življenja. Prvič odtuja generično življenje in individualno življenje, in drugič naredi zadnjega v njegovi abstrakciji za smoter prvega, prav tako v njegovi abstraktni in odtujeni obliki.« (prav tam, 308)

Marx tako ugotovi, da odtujeno delo človeka oropa njegove osnovne človeške dejavnosti, torej dela; to, kar bi naj izvajal s svojim ustvarjalnim duhom, se prelevi v odtujeno dejavnost, ki človeški potencial hromi. Človeške lastnosti (prehranjevanje, plojenje, obleka), ki so živeče v domeni individualnega življenja, postanejo smoter generičnemu življenju. Lahko bi dejali, da je življenjsko stanje delavca znotraj nacional-ekonomske ureditve postavljeno na glavo. Zasužnjen je, prisiljen opravljati (odtujeno) delo, da bi lahko preživel. Smoter življenja postane preživetje, torej tiste značilnosti človeškega življenja, ki bi primarno morale biti zgolj predpostavka za nadaljnji razvoj, za višje ravni bivanja. V praksi in uporabljajoč Marxove besede bi lahko rekel nekako takole: »Najedli smo se, opravili razmnoževalno funkcijo in oblekli, zatorej lahko sedaj naredimo nekaj pristnega, ustvarjalnega itn.« Zadeve pa so

postavljene in potekajo obratno! Delavec opravlja sebi odtujeno delo zato, da bi lahko jedel, se plodil, se oblekel. Človek kot delavec v nacionalni ekonomiji tako živi življenje, ki je nasprotno temu, kar Marx domneva, da je pristno človeško. Pahnjen je v nujnost dela, ker drugače ne more preživeti. Njegovo »produktivno življenje« mu postane samo sredstvo za golo preživetje. »Produktivno življenje pa je generično življenje. Je življenje porajajoče življenje. V načinu življenjske dejavnosti je ves značaj neke vrste [species], njen generični značaj, in svobodna zavestna dejavnost je človekov generični značaj. Življenje samo se kaže le kot sredstvo za življenje.« (prav tam, 308)

To, po čemer se človek razločuje od vseh ostalih živečih bitij, to, kar bi moralo biti izraz najpristnejšega samouresničevanja, postane samo sredstvo za fizični obstoj.

Do tod je že precej jasno razvidno, na kakšen način se Marx spogleduje s pojmom dela v nacionalni ekonomiji. Marx pojmuje človeka kot bitje, ki ima neverjetno velik potencial. Ena glavnih značilnosti človeške »generičnosti« je v tem, da lahko s svobodno dejavnostjo nekaj ustvarja. Če pa sledimo Marxovi izpeljavi, opazimo, da zavoljo odtujene narave dela človeku ostane bore malo možnosti za koriščenje te ustvarjalnosti. Pahnjen je v nujnost opravljanja (odtujenega) dela, ki ni izraz njegove specifične individualnosti, in prisiljen k ponavljanja slednjega, da bi lahko preživel.

Ponovimo sedaj vse oblike odtujitve, ki jih zajema pojem odtujenega dela. Prvič, odtujeno delo odtuja človeku najprej naravo. Nato (drugič) mu odtujeno delo odtuja samo sebe, »njegovo lastno dejavno funkcijo«, kar sledi v odtujenosti do lastnega rodu: »generično življenje mu naredi za sredstvo individualnega življenja«. Tretjič, njegovo generičnost mu naredi za neko »tuje bitje, za sredstvo njegove individualne eksistence« (prav tam, 310). Znotraj te koncepcije odtujenosti moramo razumeti predvsem to, da postane najbolj plemenita človeška sposobnost (človeška svobodna dejavnost) zgolj orodje za, tako rekoč, živalsko preživetje. In zadnjič, »[n]eposreden nasledek tega, da je človek odtujen proizvodu svojega dela, svoji življenjski dejavnosti, svoji generični bitnosti, je odtujitev človeka od človeka« (prav tam, 310). Marx tako izpelje stališče, da je zadnja instanca odtujenosti dela ta, da postane človek ne nazadnje odtujen v razmerju do sočloveka. Dikcija gre nekako tako: odtujenost dela povzroči odtujenost do narave, do dela samega in do produkta dela. Vse to pomeni, da se človek ne nazadnje odtuji s samim seboj, saj se skozi delo odtuja od svojega človeškega bistva. V točki, ko postane človek odtujen s svojim bistvom, je nujno tudi odtujen v odnosu do ljudi, ki ga obkrožajo. Odnos, ki ga človek ima do samega sebe je namreč edina oblika odnosa, ki ga lahko nato vzpostavimo v razmerju do drugih. Sledeč Marxu torej ne moremo ne biti odtujeni do soljudi, v kolikor smo odtujeni znotraj nas samih. Zakaj je temu tako in do kakšnih posledic to privede, bom s pomočjo Marxa pokazal v nadaljevanju. Prav tako je treba zastaviti pomembno vprašanje: kaj je vzrok in kaj posledica v razmerju odtujenosti do predmeta in do ljudi. Smo ljudje odtujeni med seboj in posledično zmožni

kreacije »odtujenega dela«, ali smo primorani k »odtujenemu delu«, kar sledi v posledični odtujenosti do soljudi?

V naslednjem koraku Marx vprašuje po tem, komu sploh pripada produkt dela, če je odtujen delavcu. Kdo (ali kaj) je tisti, ki si lasti predmete, proizvedene skozi odtujeno delo delavca?

»Tuje bitje, ki mu pripada delo in proizvod dela, v čigar službi je in čigar uživanju služi proizvod dela, je lahko le človek sam.« (prav tam, 311) Ni možno namreč, da bi lahko proizvod dela, ki se odtuji delavcu tekom proizvodnje, pripadal komurkoli ali čemurkoli drugemu kot pa človeku. Predmet torej pripada »drugemu človeku izven delavca«. Trpljenje delavca sledi v užitku tega drugega človeka. »Ne bogovi, ne narava, le človek sam je lahko ta tuja moč nad človekom.« (prav tam, 311) In ravno na tej točki je treba ponovno priklicati v spomin stališče, ki je bilo zapisano v enem od prejšnjih odstavkov. S parafraziranjem in citiranjem Marxa smo prišli do sklepa, da je odtujenost, kateri smo priča znotraj dela, nujno in tesno povezana z odtujenostjo do/od soljudi. Prav tako smo si postavili vprašanje, kaj znotraj te korelacije predstavlja vzrok, kaj pa posledico. Je mar odtujeno delo (nacional-ekonomska »nujnost« slednjega) razlog, da so ljudje med seboj odtujeni, ali je že poprej obstajajoča odtujenost med ljudmi (in znotraj ljudi samih) privedla do odtujenega dela?

Marx (prav tam, 311) v enem od naslednjih stavkov zapiše: »Premislimo še poprej izrečeni stavek, da je človekov odnos do samega sebe predmeten, dejanski, šele zaradi njegovega odnosa do drugega človeka«. Sklepajoč po tem, Marx razume odtujenost dela kot posledico odtujenosti, ki je prisotna med ljudmi in znotraj ljudi samih. Nato pa nekaj stavkov kasneje zapiše: »Vsaka samoodtujitev človeka od sebe in narave se kaže v odnosu, ki ga človek daje sebi in naravi do drugih ljudi, ki se od njega razlikujejo«. To razmerje lahko razumemo kot precej živ odnos med vzrokom in posledico, čeravno je težko natančno reči, kaj je vzrok in kaj posledica. Lahko bi domnevali, da je človek zavoljo nujnosti (znotraj nacional-ekonomske paradigme) primoran k izvajanju odtujenega dela, iz česar se rodi odtujen odnos do sočloveka. Prav tako bi bilo moč sklepati, da je človek inherentno odtujen od/do soljudi, zaradi česar je vzpostavitev odtujenega dela neizbežno dejstvo človekovega življenja. Zavoljo sporne natančnosti in dvomljivega razumevanja bomo izpustili nadaljnjo obravnavo problema in nadaljeval z Marxovo koncepcijo dela.

Marx zatem zapelje proti zasebni lastnini in njenemu pomenu znotraj nacionalne ekonomije, prav tako pa skuša prikazati njeno povezavo s fenomenom dela. Začetno pravi, da delavčev odnos do dela neizbežno sledi v odnosu, ki ga ima kapitalist do dela. Takoj zatem pa pridoda, da je zasebna lastnina nujen rezultat »povnanjenega dela, delavčevega vnanjega odnosa do narave in samega sebe« (prav tam, 312). V kasnejšem stavku nato skuša skupaj vplesti pojme nacionalne ekonomije, dela in zasebne lastnine tako, da bi razbral smiselno povezavo med njimi. Sprva poda domnevo, da je pojem odtujenega dela pridobljen iz nacionalne ekonomije kot »rezultat iz gibanja zasebne lastnine«. Takoj zatem pa nadaljuje: »Toda pri analizi pojma se nasprotno izkaže, da je zasebna lastnina, če se kaže kot osnova, kot vzrok povnanjenega

dela, nasledek prav tega dela, tako tudi bogovi prvotno niso vzrok, ampak učinek človeške umske zmede. Pozneje se ta odnos sprevrže v medsebojno učinkovanje« (prav tam, 312) Pojav zasebne lastnine je sledeč napisanemu posledica narave dela, torej »povnanjenega«, odtujenega dela. Tovrstno delo, ki delavcu vsakokratno odtuja proizvode in predmete, nujno ustvarja zasebno lastnino, le-ta pa je v večini primerov v rokah nekoga, ki upravlja tako z delom, kakor tudi proizvodi, torej v rokah kapitalista. Vsekakor pa to ni zgolj enosmerni proces, ki vselej potuje v smeri odtujeno delo-zasebna lastnina. Kakor sugerira na zadnje navedeni citat, »se ta odnos sprevrže v medsebojno učinkovanje«. Marx namreč zatem doda v enačbo še dodatno dimenzijo mezde, torej plačila za delo. V določeni točki konceptualno izenači pojma mezde in zasebne lastnine in pravi (prav tam, 314): »Mezda je neposredna posledica odtujenega dela, in odtujeno delo neposreden vzrok zasebne lastnine.« V kolikor upoštevamo prej omenjeno simbolno enakost zasebne lastnine in mezde, je navedena enačba nadvse jasna. »Povnanjeno« delo in zasebna lastnina – znotraj nacionalne ekonomije – nastopata v odnosu, pri katerem izmenično zamenjujeta položaja vzroka in posledice.

Na straneh *Pariških rokopisov*, ki sledijo pravkar preučevanim, se Marx loti nadaljnjih vprašanj, ki so povezana z delom, bistva zasebne lastnine, načinov, kako do odtujenega dela sploh pride ipd. Gre za nedvomno pomembna vprašanja, vendar bi njih preučevanje na tej točki bil prevelik zalogaj. Sedaj bomo poskušali povzeti prebrani del in oblikovali oris tega, kar lahko razumemo pod »Marxovo pojmovanje dela« v pomenu njegovih jezikovnih iger dela.

V razdelku, ki smo ga preučili, se Marx – kadar govori o delu – vselej eksplicitno giblje znotraj pojmovnega polja nacionalne ekonomije. Delo, ki je omenjeno, je vedno delo v nacionalni ekonomiji, vendar pojmovano na bistveno drugačen način, kakor je pri Smithu in Ricardu. Nadalje je moč reči, da je delo vselej pospremljeno s pridevnikom »odtujeno« – gre torej za delo, ki je odtujeno in ki tudi odtuja. Najprej odtuja delavcu produkt njegovega dela, sadove njegovega truda. Vse, kar delavec proizvede, mu je v trenutku odvzeto, sam pa je pahnjen v nujnost nadaljevanja tega neprekinjenega procesa. Odtujeno pa je delo že samo po sebi, ker človek v njem ne izraža svoje individualne specifičnosti, pač pa dela zavoljo ciljev in smotrov, ki niso njegovi. Zato, da bi sploh preživel, mora delati, in sicer na odtujen način. V zadnji instanci pa tako delo odtuja človeku naravo in vse, kar spada pod njeno okrilje. Odtuja mu tudi sočloveka, saj postane njegov odnos do slednjega predmeten, kakor je upredmeten sam v proces dela. Še celo naravni viri, iz katerih črpa sredstva za svoje materialno preživetje, se mu pričnejo izmikati, saj skozi odtujeno delo porablja vse, kar ga obkroža. P. D. Anthony podobno povzema Marxov pojem odtujenega dela, saj pravi, da je po Marxu »človek (1) odtujen od narave; (2) do samega sebe, do svoje življenjske aktivnosti; (3) od svojega človeškega bistva in (4) od soljudi« (Anthony 2009, 130).

Prav tako je jasno razvidno iz Marxovih besed, da je položaj delavca v nacionalni ekonomiji povečini neugoden. Z različnimi teoretskimi primeri je nakazal, da je tako v stanju družbene

bede, kakor tudi napredka, delavčev položaj najbolj ogrožen. Med njim in kapitalistom prav tako neprestano poteka sovražen boj, znotraj katerega so nujni interesi diametralno nasprotni.

Jasno je torej moč videti, da je Marxova »jezikovna igra« o delu sila specifična. V njej se Marx ne spogleduje z delom kot abstraktno dejavnostjo, ampak slednjega vselej povezuje s človekom in občo družbo. Marx preprosto ne more misliti dela brez delavca in učinkov, ki jih ima nanj.

4.4 Pojem dela pri Hannah Arendt

V delu, ki nosi naslov »*Vita activa*« (1996), se avtorica Hannah Arendt loteva različnih tematik. V ospredje so postavljene tri kategorije – delo, delovanje in ustvarjanje –, pri čemer bo nas zanimala predvsem prva, torej delo. Čeravno se zdi, da je delo nadvse razumljiv in skorajda že otipljiv pojem, se kaj hitro pokaže, da temu ni tako. Kakor smo do sedaj že velikokrat povedali, ga veliko avtorjev opredeljuje na različne načine, ponekod celo do točke, ko same definicije postanejo med seboj neprimerljive in se celo izključujejo. Osrednje vprašanje, na katerega bomo poskusili postaviti karseda natančen odgovor, se glasi: Kaj je Hannah Arendt razumela pod pojmom dela in kakšne jezikovne igre za to uporablja? Kakor je nakazano že v prvem stavku, bo glavno bojišče tekst, ki mu pravimo »*Vita activa*«. Poglavju bodo najprej postavljeni temelji, pri čemer bomo na skrajno jedrnat način zarisali, o čem v omenjeni knjigi sploh teče beseda. Navedli bomo glavne kategorije, ki jih avtorica uporablja, orisali zgradbo knjige in tako oblikoval odskočno desko, iz katere bomo pristali naravnost na pojem dela, ali bolje, na »delo po arendtovski«. Osrednjega pomena za uspešnost naloge bo torej to, da čim bolj natančno opredelimo njeno razumevaje pojma dela v povezavi z ostalimi glavnimi kategorijami, ki jih uporablja. Vzporedno ob povzemanju njene misli bomo poskušal oblikovati še svojo interpretacijo povzetega in ugotavljali, kako se »jezikovna igra« o delu pri Arendt razlikuje od preostalih.

Celotna pripoved teksta »*Vita activa*« se giblje okrog treh pojmov, ki tako rekoč sestavljajo celoto človeških dejavnosti. Ti pojmi so: delo, ustvarjanje in delovanje. Delo kot tako bi naj ustrezalo »biološkemu procesu človeškega telesa, ki se v svoji spontani rasti, presnovi in propadu hrani z naravnimi stvarmi, ki jih izdelava in pripravi za delo, da bi jih kot življenjske nujnosti dovajalo živemu organizmu. Temeljni pogoj za dejavnost dela je življenje samo« (Arendt 1996, 10). Zatem imamo ustvarjanje, s katerim »produciramo umetni svet«, skozi njega pa »se manifestira protinaravno nekega bitja, ki je odvisno od narave, pa se ne more vdati v nenehno vračanje življenja vrste in ki v potencialni večnosti rodu ne najde zadoščenja za svojo individualno minljivost« (Arendt 1996, 10). Pogoj za ustvarjanje pa bi naj bila »svetnost«, ki jo najbolje razumemo kot povezanost človeške eksistence s predmetnostjo in objektivnostjo ter odvisnostjo do slednjih. Delovanje kot najbolj čislana med človeškimi dejavnostmi pa je edina, ki potrebuje množstvo ljudi in ki se »dogaja neposredno med ljudmi«. Glavni pogoj za to, da bi delovanje lahko sploh bilo obstoječe, je »pluralnost«, namreč to, da

je prisotno veliko število ljudi, ki so si med seboj različni. Kakor pravi, je za delovanje prav tako ključnega pomena, da obstajata »enakovrednost in različnost«, pri čemer je prva pokazatelj tega, da se ljudje med seboj sploh lahko sporazumevajo, druga pa se izkazuje v tem, da ima (so)delovanje sploh smisel – med seboj smo si različni, z različnimi hotenji in načini delovanja, kar delovanje v skupnosti sploh omogoča oziroma osmišlja. Ko omenjamo te tri moduse delovanja, lahko na vsakega od slednjih prilepimo dodaten pojem, ki nekako obarva specifičnost vsakega. Na delo lahko povežemo pojem nujnosti, saj se z delom odpravlja vsakokratne zahteve nujnosti (recimo nujnost prehranjevanja) in posledično zgolj z delom omilimo različne manifestacije nujnosti, ki so elementarni del človekove življenja. Ustvarjanje lahko asociiramo s konceptom koristnosti. Človek z manipulacijo materialnih dobrin vstopa v proces ustvarjanja, ki ima po svoji naravi začetek ob pričetku ustvarjanja in konec ob kreaciji stvari, s katerim ustvarja določene koristi. Ne nazadnje pa je tukaj še delovanje, kateremu lahko »natakemo« pojem svobode. Če je bilo za delo značilno, da se pojavlja v povezavi z nujnostjo in poskusom omilitve le-te, je delovanje vselej odraz posameznikove svobode. Individuum potlej izraža svojo posamičnost in edinstvenost – denimo uporabljajoč govor – tako, da deluje; vendar ne pod prisilo, ampak izhajajoč iz svoje (subjektivne) svobode. Ena ključnih tematik, ki se pleče skozi celotno knjigo, se pojavlja v tesni povezavi dveh pojmov, in sicer »družbeno« ter »politično«. Prav tako so izjemno prisotne tudi naslednje kategorije: enakost, svoboda, dobro (življenje), zasebno, javno, večnost, nesmrtnost, itn. Brezpredmetno je reči, da igrajo vsi navedeni pojmi ključno vlogo pri razumevanju misli Hannah Arendt, a zavoljo nezadostne kompetentnosti pisca je vsakršno jedrnatost povzemanje slednjih povsem neprimerno. Kakor rečeno, je osrednjega pomena za pričujoči tekst pojem dela, zaradi česar bodo nekateri od zgoraj navedenih pojmov omenjeni, vendar zgolj v tolikšni meri, kolikor je potrebno, da kar najjasneje opredelimo to, kar je »arendtovski razumevanje dela«.

»Tukaj predlagam razlikovanje med delom (Arbeit) in stvaritvijo (Werk), ki je nenavadno, čeprav se lahko izvede iz Locka.« (Arendt 1996, 81) Na samem začetku obravnave pojma dela, avtorica tako postavi ločnico, ki služi razmejevanju dveh med seboj različnih pojmov (in dejavnosti), katere je Locke »priložnostno« razlikoval kot »stvaritev naših rok« (ustvarjanje) in »delo našega telesa« (delo). Delo in ustvarjanje sta tako zanjo povsem različni dejavnosti, ki pa pogosto nastopata pomešano, ali nekoliko natančneje, dogaja se, da se znotraj dela pogosto umešča tudi ustvarjanje, ali pa da se besedi uporabljata kot sinonima. Ena glavnih lastnosti dela je – sledeč pojmovanju, ki je bilo prisotno že v starem veku – njegova tesna povezanost z nujnostjo. Zaradi tega je – tako avtorica – delo od zmeraj bilo razumljeno kot »suženjsko«, saj ni služilo ničemer drugemu, kakor zadovoljitvi neposrednih eksistencialnih potreb. »Delati je pomenilo biti suženj nujnosti, zaslužjenost pa je bila v bistvu človeškega življenja.« (Arendt 1996, 86) Iz tega je prav tako sledilo, da so svobodni lahko bili samo tisti, ki so si podredili druge, da so skrbeli za njihove življenjske potrebe, slednjim pa je bilo – z izjemo v primeru, ko so bili osvobojeni – usojeni živeti življenje, ki ni bilo kvalitativno različno od življenja domače živali. Avtorica prav tako poudari, da take ureditve ne gre

enačiti s tisto, ki je kasneje suženjstvo uporabila kot sredstvo za poceni delovno silo. Še zdaleč ne. Tovrstna ureditev je suženjstvo opravičevala zato, ker je poskušala ustvariti pogoje, v katerih bi se nujnost (delo) odpravila iz posameznikovega življenja. Še celo več, delo in ustvarjanje sta bila po besedah avtorice v klasični antiki vržena na področje zasebnega, katerega pojavnost je bila močno zasenčena z javnimi dejanji, torej tistimi, ki so se vršila iz pozicije (svobodnega) političnega delovanja. To, kar je bilo pri človeškem življenju primerljivega ali enakega živalskemu, se sploh ni razumevalo kot pristno človeško. »Dobro« življenje se je razumevalo kot tisto, ki ga živijo svobodni posamezniki v polislu.

Kasneje pa se (s pojavom filozofskih političnih teorij) na tem področju dogodi dodatni obrat, s katerim se vse dejavnosti – vključno s političnim delovanjem kot do tedaj čislanim modusom življenja – poenotijo na isto raven v nasprotju do filozofske kontemplacije. Nadaljnja delitev, ki se po avtoričinih dognanjih zgodi v novem veku, je tista, ki razmeji produktivno in neproduktivno delo, glavna avtorja na področju dela, ki tej delitvi sledita, pa sta Adam Smith in Karl Marx. »Razen tega Marx in Smith popolnoma soglašata z javnim mnenjem svojega časa, ko zaničujeta neproduktivno delo kot parazitsko, kakor da bi imel pri tem opraviti z neko perverzijo dela, ki je vredno tega imena samo takrat, kadar povečuje zaloge sveta,« pravi avtorica (Arendt 1996, 88), v čemer skuša izpostaviti razliko, ki je tako vpijoča pri tovrstnem pojmovanju dela in tistem, ki je bilo prisotno pri starih Grkih. Gre namreč za to, da je bilo to »neproduktivno delo« (naveden je primer »hišne sodrge«, »lene« hišne služinčadi, ergo, gospodinjskih opravil) pri »ta starih« razumljeno kot tisto, kar je omogočalo gospodarjevo ukvarjanje s pomembnejšimi rečmi, »ali moderno rečeno, pogoj[e] možnosti njihove produktivnosti« (Arendt 1996, 89).

Avtorica tako skuša pokazati, da čeravno ni jasnega pojmovnega razlikovanja med ustvarjanjem in delom, se to razlikovanje – neodvisno od uporabljenega pojma – samo vzpostavi na drugačen način in »z drugimi besedami«. Tako pravi (Arendt 1996, 89), da »je temeljitejša razlika med delom in ustvarjanjem pravzaprav vsebovana v razlikovanju med neproduktivnim in produktivnim delom, čeprav se pojavlja v obliki modernega predsodka v prid delu in njegovi domnevni produktivnosti.« Delo in ustvarjanje sta tako še vedno prisotna in med seboj različna, le da se v novem veku očitno več ne pojavljata v taki preobleki, ampak v neki drugi. Ena ločnica, skozi katero lahko tako ločujemo med tema dvema pojmomoma, je torej tista, ki razmejuje med »produktivnim« in »neproduktivnim« delom. Avtorica takoj zatem sugerira, da je prišlo v preteklosti do (uspešnega) poskusa pripisa kvalitet ustvarjanja na pojem dela. Iz take zamenjave naj ne bi izhajala vsa Marxova delovna teorija, ampak novoveško razumevanje dela nasplo. Zdi se, da moderna pripisuje delu »domnevno« produktivnost, ki je nasprotna »neproduktivnim« oblikam ustvarjanja.

Vendar kako je to delitev sploh možno logično razumeti? A ni ustvarjanje tisto, ki nekaj »ustvari«? Kako je lahko delo – kot ponavljajoč, neprekinjen proces, ki je tesno povezan z nujnostjo – produktivno? Kje se nahaja ta »domnevna produktivnost«? Arendt pripisuje

Marxu jasno formulacijo tega, »da delu čisto stvarno in neodvisno od zgodovinskih okoliščin kljub bežnosti njegovih »proizvodov« zares pripada neka samo njemu lastna »produktivnost«, ki se uveljavlja tako na zasebnem kot na javnem področju«, in nekoliko kasneje pridoda, da gre v bistvu za pojem »delovne sile« – kot Marxovega lucidnega uvida v delovno teorijo –, torej da »presežek moči človeškega telesa, ne pa delo samo, je tisto, v čemer pravzaprav sestoji produktivnost dela« (Arendt 1996, 90). Resnična produktivnost dela se tako izkazuje v zmožnosti, da (skorajda) neprenehoma ponavlja samo sebe, da se človek po zadovoljitvi lastnih življenjskih potreb ne ustavi, ampak nadaljuje in z delom presega zadovoljevanje svojih lastnih potreb. Trik pa je v tem, da se delu lastna moč tako ne loči od njega ali preide na druga področja delovanja, ampak da nepretrgoma ostaja na področju »produkcije življenja«. Kaj pa to pomeni? Ali morda avtorica sugerira, da bi se lahko v primeru omejitve delovne sile lahko del »življenjske moči« lahko preusmeril drugam, v delovanje morda? Ali gre morda zgolj za izpostavitve tega, da je v »naravi dela« inherentna težnja, da se neprekinjeno ponavlja, ali bolje, da se delu lastna sila giblje v neprekinjenem krogu?

Ena pomembnejši reči, neodvisno od »pravega« razumevanje delovne sile kot take, je moderna zameglitev razlikovanja med ustvarjanjem in delom, ali kakor bi dejala avtorica sama (Arendt 1996, 90): »Poprejšnje razlikovanje med neproduktivnostjo gospodinjskega in služabniškega dela, ki za seboj ne puščata nobenih sledi, in produkcijo predmetov, ki so dovolj trajni, da se lahko akumulirajo, izgubi svojo veljavo.« Veliko huje pa je, kar se lahko iz tega izpelje na ravni družbe. Če se taka hipertrofija dela, to razraščanje modusa delovanja na način dela, dodatno razširja – opozarja avtorica – lahko pride do točke, kjer je vse delo(vanje) usmerjeno k »produkciji in reprodukciji« človeškega življenja. »Kajti vsako ustvarjanje se spremeni v delo v tistem trenutku, ko njegovih produktov več ne razumemo kot stvari, ki imajo predmetno eksistenco v svetu, temveč kot rezultat žive delovne sile in kot funkcijo življenjskega procesa.« (Arendt 1996, 91) Jasno je torej, na kaj avtorica cilja.

Ostra ločitev med delom in ustvarjanjem omogoča, da delo lociramo v prostor, znotraj katerega poteka zadovoljenja nujnih življenjskih potreb skozi »produkcijo« potrošnih dobrin. Ustvarjanje tako po definiciji umestimo drugam, ali bolje, pojmujeemo ga kot dejavnost, ki služi kreaciji predmetov z nekim svojim lastnim, predmetnim bivanjem v svetu. Če meja med tema dvema pojmomoma pade, se tako pripeti, da delo in ustvarjanje nista več dve ločeni dejavnosti, ampak da se instance ustvarjanja pričnejo šteti pod pojem dela vse do točke, ko ustvarjanja kot posamične dejavnosti sploh več ni. Tako nastopi stanje, v katerem vse postane »produkcija življenja«.

Ko govorimo o delu, moramo nujno navesti misli avtorice okrog dveh delitev, ki se ne povsem ustrezno označujeta kot delitvi različnih oblik dela. Prva je delitev na t. i. kvalificirano in nekvalificirano delo, druga pa na telesno in umsko. Kvalificirano in nekvalificirano delo bi se naj, tako avtorica, razlikovalo ne toliko po naravi dejavnosti same, kakor po »določeni kvaliteti« izvedbe. Veliko pomembneje pa je to, da se z moderno vpeljava

delitve dela kvalificirano delo kot tako postopoma odpravlja. »Kar se zdaj ponuja in prodaja na trgu dela, ni spretnost, temveč 'delovna sila', torej nekaj, česar ima vsak človek približno enako veliko.« (Arendt 1996, 92) Če tako razlikovanje omenjamo, poudarja avtorica, moramo nujno govoriti zgolj o delu, nemogoče si je namreč zamisliti »nekvalificiranega« ustvarjalca. V tem, da je bilo to razlikovanje poskušeno vpeljati tako na področje dela, kakor tudi ustvarjanja, pravi avtorica, lahko vidimo dodaten dokaz, da je bila pojmovna razmejitev med delom in ustvarjanjem prav zares skrhana, ali kakor reče avtorica sama, »izničena v prid dela«.

Pogosto omenjana delitev na umsko in telesno delo pa – upoštevajoč avtoričino pozicijo – ohranja v sebi še nekoliko težjo »logično napako«, če lahko temu tako rečemo. Umsko delo se v opoziciji do telesnega najpogosteje razume kot tisto, ki potega skozi »glavo«. Težava nastane, ko želimo interpretirati celoten postopek »dela« pri tovrstnemu delavcu. Kakor avtorica pokaže, se mislečev »proces dela«, v kolikor se le-ta ne omeji zgolj na mišljenje, nujno izrazi v nekem zunanjem predmetu, v katerem se njegovo mišljenje pojavlja v zunanjem svetu. Ključno vlogo pri tem igra spomin, s katerim »umski delavec« strukturno sestavi to, o čemer je mislil. Po tem sledi, da mora nujno poseči po materialnih dobrinah, iz katerih bo njegov končni »produkt« oblikovan. Pokaže se, da »umski delavec« nujno postane ustvarjalec, če v svoje dejavnosti ne zaključi v mišljenju. Se pa tudi tukaj naleti na določeno spremembo, ki je zgodovinsko pogojena. Avtorica namreč pridoda, da ta ostra delitev ni od nekdaj, pač da sega najdlje v srednji vek. Pripeti se namreč, da zavaljo hvalospevov produktivnosti in uporabnosti, naraste potreba »t. i. intelektualcev«, da se jih prišteva k delovnem prebivalstvu. »Šele vse večja birokratizacija rimskega cesarstva in družbeni in politični vzpon cesarskega gospodinjstva/gospodarstva sta povzročila prestižno vrednotenje te vrste uslug.« (Arendt 1996, 94) Iz tega razpleta sledi, da ta skupina več ne ustvarja, kakor je morda nekoč, pač pa dela – ne z »duhom«, ampak z glavo. Najzanimivejša pa je avtoričina opazka, da funkcija slednjih ni več reprodukcija življenja, »temveč ohranjanje številnih gigantskih birokratskih aparatov, ki moderni družbi služijo in jo hkrati obvladujejo« (Arendt 1996, 95). Dejavnosti, ki so včasih nekaj »ustvarile«, danes tega več ne počno. Podrejene so logiki dela in proizvajajo dobrine, ki se hitro porabljajo in za seboj ne puščajo ničesar trajnejšega.

»Tako zaničevanje dela v antiki kot njegovo povečevanje v novem veku se v glavnem usmerjata v odnos ali dejavnost nekega delovnega subjekta, čigar muki stari niso zaupali in čigar produktivnost je moderna slavila.« (Arendt 1996, 95) Iz citiranega je mogoče opaziti predvsem dvoje; prvič, radikalno se je tekom zgodovine spremenil odnos do dela; in drugič, poudarjati se začne produktivnost dela, pozabi pa se njegova »mučnost«. A gremo še nekoliko dlje. Avtorica poudari, da je za resno obravnavanje problematike dela na pomoč nujno treba priklicati Marxa. Tako povzame Marxovo misel in ugotovi, da je slednji razumeval delovno silo oz. produktivnost dela v tem, da je delavec sposoben – po zadovoljitvi svojih potreb – opravljati delo še naprej. Produktivni del dela je torej predvsem tam, kjer se delavčevo

zadovoljevanje lastnih potreb preneha in se prične tisti »surplus« delovne sile. Arendt tako kritično doda, da »Marx meri produktivnost dela z življenjskim procesom delavca in se ne ravna po kvaliteti ali lastnostih produkta samega« (Arendt 1996, 95). In to je ključnega pomena za razumevanje tako njenega, kakor tudi Marxove pojma dela in preostalih dejavnosti v začetku navedene triade.

Gre namreč za različna zorna kota, iz katerih lahko opazujemo koncept dela. V prvem, Marxovem, se osredinimo na »dejavnost subjekta«, pri nekoliko drugačnem (takega uporabi tukaj avtorica) pa na rezultat taistega dela. Če torej zavzamemo Marxovo gledišče, lahko enačimo – kakor ona prikaže – delo peka in mizarja. Nasprotno pa to ni tako preprosto storiti, če omenjena posameznika proučujemo iz stališča predmeta, ki izhaja iz njune dejavnosti. Kruh je namreč po definiciji potrošna dobrina, miza pa niti ne. Avtorica jasno nakaže, da gre v tem primeru za vprašanje jezika in govornice, pri čemer je lahko slednja uporabljana na dva različna način – kot »predmetno govorico« in »subjektivne teorije«. In kratko zatem sledi pomemben citat: »Če se torej najprej usmerimo na objektivno predmetno sestavo sveta, ne pa na dejavnosti, ki ga proizvajajo, potem je očitno, da so produkti ustvarjanja, ne pa produkti dela tisti, ki zagotavljajo trajnost in obstojnost sveta in da brez njih svet tako rekoč ne bi bil mogoč.« (Arendt 1996, 96)

Iz miselnosti, ki jo opisuje citat, je seveda možno povleči marsikateri zaključek. Pojem potrošništva, na primer, bi se lahko kaj hitro napadalo tudi iz te fronte. Če namreč pride do izničenja pojmovne razlike med delom in ustvarjanjem, se kaj hitro pripeti, da vse, kar izdelamo, postane predmet neposredne potrošnje. Noben izdelan produkt tako ni več namenjen »ustvarjanju predmetnega sveta«, pač pa takojšnji potešitvi potreb. Ukinitve takega razločka med pojmi se tako pojavi kot skrajno problematična in s konkretnimi (zelo hudimi) posledicami za naše bivanje v svetu. Ob bok omenjenima človeškima dejavnostma – delu in ustvarjanju – avtorica ob zaključku podpoglavja o »stvarskosti sveta« postavi še tri dodatne, in sicer: delovanje, govorjenje in mišljenje. Zanje je značilno, da – v razliko delu in ustvarjanju – niso v ničemer »produktivne« dejavnosti, še več, v kolikor ne bi prišlo do popredmetenja njihovih vsebin prek drugih dejavnosti, bi njihova eksistenca bila veliko krajša od eksistence najbolj potrošne med dobrinami. Zato, da bi se »produkti« delovanja, govorjenja ali mišljenja lahko dlje ohranili na svetu, mora priti do tega, čemur avtorica pravi »postvaritev«. S pomočjo spomina in nadaljnjih postopkov popredmetenja se tako lahko vsebina prej omenjenih dejavnosti ohrani, in kakor pridoda avtorica: »Popredmetenje je torej cena, ki jo plača živo, da bi sploh smelo ostati na svetu; in ta cena je zelo visoka, kajti na mesto tistega, kar je bilo neki bežen trenutek zares »živi duh«, zmeraj stopi »mrtva črka« (Arendt 1996, 97). V naravi govorjenja, delovanja in mišljenja je torej to, da njihovi »produkti« ne morejo ostati na svetu brez pomoči preostalih, nekoliko bolj materialnih človeških dejavnosti.

V navidezno preprostem, v resnici pa težko otipljivem podpoglavju o delu in življenju, Hannah Arendt govori predvsem o tem, da obstaja razlika med svetom in naravo, med nečim, kar biva onstran človeškega življenja, in okoljem, ki je tako rekoč človeško in od človeka. Tako pravi, da »[č]e se naravno v človeku manifestira skozi krožno gibanje telesnih funkcij, pa se narava v svetu, ki ga je ustvaril človek, kaže kot nenehna grožnja, da bo izpodrinila svet in njegov predmetni obstoj potegnila v propad«, in takoj zatem nadaljuje, da (je) »[t]isto, kar imata biološki telesni proces in posvetni proces rasti in propadanja skupno, je, da sta oba dela krožnega toka narave in da se zaradi tega neskončno ponavljata« (Arendt 1996, 99). Iz tega sledi, da so vse dejavnosti, ki so povezane z nujnostjo, tesno povezane s t. i. krožnim tokom narave. Avtorica to pokaže s primerjavo dela in ustvarjanja, pri čemer ima ustvarjanje vselej svoj zaključek ob trenutku kreacije nekega predmeta, delo pa – nasprotno – nima jasnega konca. Še celo več, sploh ni možno misliti konca dela brez »konca« organizma, ki delo izvaja. Z določenim pridihom Marxove interpretacije avtorica izreče: »Komaj so produkti dela pripravljene, že jih je treba dodajati človeškemu življenju. In ta poraba spet regenerira življenjski proces, producira, ali bolje, po svoje 'reproducira' novo 'delovno silo', ki jo potrebuje za svoj nadaljnji obstoj«, pravi avtorica in nekaj povedi kasneje lucidno izjavi: »Delo je tako kot poraba primarno potrošni proces, v katerem se materija ne spreminja, temveč se uničuje, in podoba, ki jo delo 'vtisne' svojemu 'materialu', je samo priprava na bližajoče se uničenje.« (Arendt 1996, 100–101)

Jasno je torej, kako zelo ostra je ločnica med posameznimi človeškimi dejavnostmi, ki jo avtorica skuša prikazati bralcu. Delo, če nekoliko povzamem do tod napisano, je tesno povezano z nujnostjo, z biološko pogojenostjo človeka kot takega. Zato, da bi človek lahko preživel, mora na tak ali drugačen način »delati«, da bi si priskrbel potrošne dobrine, s katerimi si zagotovi nadaljnji obstoj. V razliko ustvarjanju, je delo – konceptualno gledano – neprekinjen proces, ki nima jasnega začetka ali konca, seveda če odmislimo jasne zamejitve človeškega posvetnega življenja. Kakor pravi avtorica, je delo v razmerju do sveta (in ustvarjanja) uničujoča dejavnost, ki neustavljivo troši vse, kar pade pod njegov mehanizem. Seveda pa stvar ni tako enoznačna, kot zgleda. »S stališča naravnega in gospodarstva narave je nasprotno, destruktivno ravno ustvarjanje, ne pa delo, kajti samo proces izdelovanja vedno izmakne naravi materijo, ki jo potrebuje, jo izropa, medtem ko se delo sicer hrani z 'dobrimi stvarmi' zemlje, vendar pa ji jih skozi presnovo človeškega telesa vedno znova vrača.« (Arendt 1996, 102)

Iz zadnjih nekaj citatov je torej vse bolj razvidno, da avtorica ne ločuje samo različnih dejavnosti med seboj, ampak tudi »lokacije«, v katerih so posledice teh dejavnosti najbolj vidne. Najbolj očitna je razmejitev med naravo in svetom, pri čemer je prva tako rekoč neodvisna od človeka, druga pa predstavlja kraj, kjer človek ustvarja »svoj lastni svet«. Ustvarjanje je, pojmovno gledano, agresivno nastrojeno do narave, saj ji »izmika« material, iz katerega je nato izdelan človekov predmetni svet. Delo v svojih procesih sicer tudi uporablja »materijo«, ampak se le-ta vsakokratno vrača nazaj tam, od koder je prišla ali bila izvzeta.

Dodaten element dela je, kakor avtorica opozori, tudi v tem, da je potrebno za ohranjanje sveta. Do tod je bila namreč omenjena zgolj njegova povezava z ohranjanjem in »reproduciranjem« človeškega življenja, treba pa je opomniti, da to ni edina naloga dela. Svet, ki ga ljudje ustvarjajo, je prav tako potreben ohranitve in njemu specifične »reprodukcije«. Banalno rečeno, čiščenje in urejanje sveta, ki si ga človek ustvari, je nujno dejavnost dela. Predstavlja namreč nepretrgan proces, ki nima jasnega zaključka ali končnega izdelka, in je v trenutku navideznega konca zopet pahnjeno v ponovitev. Gre torej za že omenjeno povezavo nujnosti, krožnosti in ne-ciljnosti.

Moderno povečevanje in čiščenje dela bi se naj začelo s tezami treh nadvse pomembnih avtorjev – Johna Locka, Adama Smitha in Karla Marxa. Locke je trdil, da je delo vir lastnine, Smithov pogled je delo obravnaval kot vir bogastva, kronološko zadnji Marx pa je delo opredeljeval kot vir produktivnosti in najpristnejši izraz človekove človeškosti. Avtorica prav tako izpostavi, da – ne glede na različnosti teorij omenjene trojice – so si vsi bili enotni v tem (to pa naj bi kar naj jasneje izrazil Marx), da je delo ena najbolj »svetotvornih« sposobnosti človeka. Opredelitev je – tako avtorica – kajpak napačna, »saj je delo zares najbolj naravna in zato najmanj svetna od vseh človeških dejavnosti [...]« (Arendt 1996, 103). Posledično iz tovrstne, pojmovno neustrezne izpeljave neizbežno sledi, da je vsak med njimi, še najočitneje pa Marx, zašel v protislovja in nejasnosti pri končni izpeljavi teorij. Glavni element zmote je do sedaj že večkrat omenjena zamenjava pojmov, ali nekoliko natančneje, pripisovanje kvalitet ustvarjanja delu. Do sedaj je namreč že jasno, da sta si te dve dejavnosti radikalno različni, iz česar neizbežno sledi, da je njih zamenjava ali izenačitev teoretsko neizprosna. Po pasusu, v katerem avtorica s strašljivo lahkotnostjo pretrese teorije omenjenih mislecev, še posebno pa Marxovo, si postavi vprašanje, ki je ključnega pomena in nekako zaokroži večino do sedaj napisanih misli (Arendt 1996, 106): »[...] postavlja se vprašanje, katere kvalitete in izkušnje dela so morale biti tako odločilnega pomena za novi vek.«

Da bi razumeli razloge, zavoljo katerih je delo zasedlo tako močan položaj v družbi, moramo nujno – tako avtorica – omeniti pojem procesa, ki je pod drobnogled padel nekje sredi sedemnajstega stoletja. Takrat se je namreč pričel stopnjeviti 'proces' rasti lastnine, bogastva, itn. Prav tako je v tekstu poudarjeno, da slednjega niso razumeli »kar tako«, ampak da so v samem procesu kot takem prepoznavali določene elemente, ki bi jim lahko pripisali pridevnik »naravni«. Logično iz tega sledi, da je bilo delo precej hitro razumljeno kot tista dejavnost, ki s svojo naravnostjo kar najbolje ustreza temu, čemur pravimo »plodnost življenja« (produktivnost), torej pojem, ki je vzet iz 'jezikovne igre' narave in naravnosti. Arendt zatem seveda omeni Marxa in njegovo uporabo takega pojmovanja, o katerem pravi, »da je na mesto 'abstraktnega dela' postavil 'delovno silo' živega organizma in izpeljal 'presežno vrednost' iz presežka sile, ki ostane, potem ko je končana reprodukcija lastnih življenjskih potrebščin in lastne življenjske delovne sile« (Arendt 1996, 107). Marx je sledeč avtoričinem mnenju vsebinsko izenačil plodnost in produktivnost, kar je za seboj potegnilo sovpadanje naravnosti, plodnosti, produktivnosti in dela.

Prej opisano navdušenje nad »procesi narave«, ki so bili procesi rasti bogastva in lastnine, so tako bili interpretirani skozi leče naravnosti, zasluga temu pa je šla delu kot nosilcu »naravne plodnosti«. Po ravnokar zapisanem citatu, pa se avtorica spusti v nekoliko bolj subjektivne kategorije opredeljevanja dela, ki so seveda povsem vredne pozornosti. »Blagoslov dela, ki ga po novem imenujejo 'veselje do dela', je človeška udeležba pri blaženosti golega življenja, ki ga delimo z vsemi drugimi bitji«, izreče avtorica in nekoliko kasneje pridoda: »Kajti plačilo za trud in delo plača narava sama, nagrada je plodnost; plačilo je v tihem zaupanju, da bo tisti, ki je storil svoj delež truda in dela, ostal del narave v otrocih in otrocih otrok.« (Arendt 1996, 108) V navedenih opredelitvah dela je opazno predvsem dvoje. Najočitnejše je to, da delo kot tako predstavlja, metaforično rečeno, vez med človekom in naravo. Zato, da bi se človek lahko ohranil kot živo bitje in si zagotovil »goli obstoj«, mora delati. Druga poteza, ki se jo da razbrati, pa je, da ne gre zgolj za neko podvrženosti nuji, v kateri je edini prisotni občutek muka in napor, ampak za nekakšno globljo vez med človekom in naravo, skozi katero človek ohranja zaupanje v »življenje po smrti«. V razliko ustvarjanju, ki po avtoričini izpeljavi ne nudi tovrstne potešitve, je dobri aspekt dela ravno v tem, da si napor in plačilo »sledita v urejenem ritmu«. Vsekakor pa obstaja resna posledica take izpeljave in še resnejšega posledica omenjenega povečevanja dela. »To radost, s katero je bilo zemeljsko življenje zmeraj blagoslovljeno, je novi vek posplošil in vulgariziral v 'srečo številnih', s tem pa je povzdignil v ideal tisto, kar je samoumevna realnost delovnega človeka«, kar sicer avtorica ne zanika, še celo več, to razume kot pravico vsakega človeka. Problem nastane v tem, »da tako užitek kot blagoslov nimata nič skupnega s srečo v pravem pomenu« (Arendt 1996, 109). V hecno imenovani hipertrofiji dela in njeni občji sprejetosti je torej vidna pretnja temu, kar avtorica pojmuje kot »srečo v pravem pomenu«. Na tej točki ne gre toliko za to, kaj to v samem bistvu je, pač pa za radikalno odklanjanje iskanja sreče v delu in v vsem tistem, kar je za »golo« življenje in preživetje samoumevno. Avtorica tako izpelje dodatno kritiko Marxa, ki so ga

»zanimali samo ti delovni in življenjski procesi kot procesi, razvojni proces 'družbenih produktivnih sil' kot živih sil, katerih plodne in potrošne kapacitete so vedno enake, ker je, kot pravi sam, človeka zares dosledno obravnaval kot 'bitje rodu', se zanj sploh ne postavi vprašanje protinaravnega, namreč proti naravi postavljenega 'zunanjega sveta', ki bi se lahko s svojo stvarskostjo upiral potrošnemu življenjskemu procesu in ga presegel.« (Arendt 1996, 110)

Jasno je torej, kako zelo ostro razume avtorica klasifikacijo človeških dejavnosti. Delo kot tako je razumljeno kot najbolj naravna od vseh, ki ima s kvalitativno višjim človeškim bivanjem bore malo skupnega. Posledica razvpitega porasta pomembnosti dela je predvsem v tem, da slednje spodkopa obstoj drugih pristno človeških aktivnosti in jih potisne na rob, kjer v tišini hirajo, ali še celo huje, zamrejo.

V precej zapletenem in strukturno kompleksnem poglavju o mrtvi lastnini in živem prisvajanju, se avtorica ponovno vrne k temeljitejši obravnavi dela, pri čemer slednjega poveže s pojmi kot so: javno, zasebno, lastnina, posest, bolečina, itn. Samo razpravo prične z omenjanjem lastninskih teorij, katerih – nasprotno pogostnemu prepričanju – namen ni bil zavarovanje lastnine in njej sorodnih instanc, temveč agresivno propagiranje slednje in iskanje poti, ki bi lastnino in z njo povezane pravice dodatno povečale. »Novi vek namreč ni nikdar tako agresivno branil lastnine same kot pravico do neoviranega in z nobenimi premisleki omejenega pridobivanja.« (Arendt 1996, 111) Na tej točki gre tudi omeniti razlikovanje med pojmom lastnina in posest. V razliko posesti, ki jo povečini sestavljajo premični predmeti, je lastnina vselej »prostorsko opredeljena«, pravi avtorica. Zadnji navedeni citat tako pravi, da v novem veku in teorijam, ki so bile aktualne znotraj slednjega, ni šlo za obvarovanje lastnine, pač pa za stimuliranje čedalje hitrejše akumulacije posesti. Znotraj take miselnosti so različni avtorji – na tejle točki je najbolj izpostavljen Locke – iskali tisto dejavnost, ki bi ta proces neustavljive akumulacije lahko kar najbolje poosebljal. Tako so omenjene številne življenjske aktivnosti in funkcije, ki so inherentne človeškosti in človeškemu življenju, med katerimi »[d]elo, ki je neke vrste dejavnost, je med temi funkcijami najbolj ne zasebno, je edini od teh nujnih postopkov, ki se ga v javnosti ne sramujemo. Kljub temu je dejavnost dela še vedno dovolj blizu življenjskemu procesu, da lahko služi kot prepričljiv argument za zasebno prisvajanje (private Aneignung) – za razliko od čisto drugače oblikovanih razlogov, ki govorijo v prid zasebni lastnini (Privateigentum).« (Arendt 1996, 112)

Pri iskanju dejavnosti, ki bi kar najbolje ustrezala utemeljevanju lastnine in posesti, se je delo predstavljalo kot idealna med njimi. Gre namreč za dejavnosti, ki neposredno izhaja iz sposobnosti človeka, da gospodari nad svojim lastnim telesom. Podobno je šlo pri Marxu, ki je osnoval koncept 'delovne sile' kot tistega gonila, ki obrazloži produktivnost dela in rast bogastva. Ključnega pomena je – poudarja avtorica, – da sta tako Locke kot tudi Marx to povezavo med delom in lastninjenjem ter akumulacijo posesti razumevala kot nekakšen naravni proces, »ki avtomatično sledi nekemu notranjemu zakonu«. Delo se je tako pokazalo kot človeška aktivnost, ki je smiselno povezovala domnevno naravni proces akumulacije posesti ter rasti družbenega blagostanja in naravnost človeškega bivanja. »Družba je torej delo, ki je najbolj zasebna od vseh človeških dejavnosti, preselila v novo javno področje, ki je vzpostavljeno prav v ta namen.« (Arendt 1996, 113)

Znotraj delitve lastnine in posesti, se avtorica napoti na odgovarjanje dodatnega vprašanja, in sicer, ali je možno – upoštevajoč moderno rast družbenega bogastva – razumevati lastnino kot pristno zasebni prostor »znotraj skupnega sveta«. Ugotovi, da pravi »vzor lastnine« predstavlja človeško telo. Slednjega namreč ni mogoče deliti z nikomer, doživljanje specifičnih telesnih doživetij pa je praktično sinonim za zasebnost. V ospredje postavi muko in bolečino kot tisti najznačilnejši človeški doživetji, ki nam kar najbolj onemogočata doživljanje sveta, gre namreč za »izkušnji, ki sta tako neodvisni od sveta, da se v njiju ne kaže

noben posvetni predmet« (Arendt 1996, 115). Seveda pa omenjanje bolečine in muke ni naključno. V mislih je treba imeti vprašanje, na katerega skuša avtorica odgovoriti; zanima jo namreč, kako je z možnostjo zasebnosti lastnine. Vprašanje sloni na predpostavki, ki je bila poprej izpeljana s pomočjo Locka in Marxa, in sicer, da se skozi delo, ki je najbolj naravna od človeških aktivnosti, pride do lastnine in akumulacije posesti. Vračajoč se na poskus oblikovanja odgovora na zastavljeno vprašanje, avtorica izreče: »Edina dejavnost, ki natančno ustreza brezsvetnosti (Weltlosigkeit), ali, bolje rečeno, izgubi sveta, ki se dogaja v občutku bolečine, je delo. [...] Tistega, ki dela, delo kot menjava snovi med človekom in naravo zgolj ohranja pri življenju in če ne bi poznal nobene druge dejavnosti kot delo, ne bi mogel nikdar prestopiti ponavljajočega se krožnega toka telesnih funkcij ali se jih osvoboditi.« (Arendt 1996, 116)

Takoj zatem pa avtorica misel nekoliko zaustavi, in ugotovi, da Lockovo pripisovanje izvora lastnine skozi muko življenja in plodnosti ni tako natančno, kakor se zdi. Pravi namreč, da če bi temu zares bilo tako, bi zasebna lastnina bila vsaj toliko brezsvetna, kakor so brezsvetna naša najbolj zasebna občutenja. Poudari, da se tako obliko »zasebne brezsvetnosti« lahko še nekako najde v pojmu prisvajanja, ne pa v lastnini. Lastnina je namreč vselej locirana v skupnem svetu, »[v] družbi lastnikov je v središču skrbi še vedno svet, ne pa gola življenjska nuja« (Arendt 1996, 117). Avtorica tako postavi razliko med miselnostjo, ki je osredotočena na lastnino, in tisto, katere osrednji cilj je akumulacija posesti. Za ta drugo pravi, da je po svojem bistvu lahko neskončna – parafrazirano – tako neomejena je, kakor je neomejeno življenje rodu človeške vrste. Ampak tukaj naleti na dodaten problem. Pravi namreč, da ljudje kot posamezniki nimamo neomejene ali neskončne poti pred seboj, in da je vsakršno omenjanje slednje vselej povezano z izenačitvijo življenja posameznika z življenjem družbe.

»Šele ko ljudje ne delujejo več kot zasebne osebe, ki jih skrbi lastno življenje in preživetje, temveč kot je imel navado reči Marx, kot 'bitja rodu', ki reprodukcijo svojega individualnega življenja uresničijo v življenjskem procesu človeške vrste, se lahko kolektivni življenjski proces 'podružbljenega človeštva' razvija po zakonih lastne nujnosti in je v dvojnem smislu določen z avtomatizmom plodnosti: namreč z izredno pomnožitvijo posameznih življenj in z ustrezno povečano pomnožitvijo porabnih dobrin.« (Arendt 1996, 117)

Zares težko je jasno definirati in v lastnih besedah re-producirati pojmovno strukturo, ki jo avtorica tako suvereno opisuje. Vsekakor pa je moč reči, da gre za opis bistveno različnih miselnosti, ki so prevladovale v preteklosti. Skozi ideje velikih avtorjev kot sta bila Locke in Marx, skuša avtorica pojasniti, kako in zakaj je prišlo do stanja, v katerem smo še danes. S pojmovno razmejitvijo lastnine in posesti pokaže, da so nekatere izpeljave povsem neustrezne. Lastnina, v razliko posesti, namreč ne omogoča tiste zasebnosti in 'brezsvetnosti', ki se skozi delo lahko najde v procesu akumulacije posesti. Delo se takisto poskuša umestiti v javni prostor, v katerem prav tako pride do pojmovnega enačenja življenja posameznika in

družbe. Končno pa avtorica v obravnavanem poglavju ugotovi, da navkljub vsem poskusom 'v-javnost-vpeljevanja' in naraščajoči produktivnosti in plodnosti še vedno ni možno popolnoma izveči procesa dela ali življenja iz globoke zasebnosti, v kateri se neizbežno nahaja. Končno tako pravi (Arendt 1996, 119): »da v okviru nesvetne dejavnosti dela niti izobilje niti skrajšanje delovnega časa ne moreta voditi v oblikovanje nekega skupnega sveta: animal laborans ni nič manj 'zasebno', če se ga oropa zasebne lastnine in s tem izgubi kraj, kjer je bil skrit in zaščiten pred vsem skupnim svetom.« Avtorica jasno zariše, da so bili poskusi nasilne emancipacije dela iz svojega lastnega področja neuspešni. Ne glede na različne podvige in miselne poskuse številnih avtorjev, je 'zasebnost animal laborans' neuničljiv pojmovni koncept.

Predzadnja enota poglavja o delu se prične z ugotovitvijo, ki nekako povzame zapleteno izpeljavo iz prejšnjih odstavkov. »Produkti dela, proizvodi presnove med človekom in naravo, niso dovolj trajni, da bi postali del sveta. Zato delu, ki se ukvarja izključno s tem, da ohranja življenje, ni mar za svet.« (Arendt, 1996, 119) Navedeni citat je sicer izjemno strnjen in skop z besedami, zajema pa marsikaj, kar je bilo na razmeroma obširen način opisano na prejšnjih straneh. Opazna je do sedaj že večkrat omenjena pojmovna razmejitev sveta in narave, pri čemer je v prvem prisotno vse, kar je človek ustvaril in oblikuje trajno predmetnost človekovega okolja. Narava kot taka pa je metaforični kraj, v katerem poteka proces dela, torej človeška aktivnost, ki je bila poprej predstavljena kot krogotok, nekakšen naravni, metabolični proces produkcije in reprodukcije življenja, posameznikovega in družbenega. V tem oziru se animal laborans, bitje, ki dela, izkazuje kot suženj lastnih potreb, ne pa 'gospodar svojih rok', kakor ustvarjalca (homo faber) opredeli avtorica. Animal laborans – tako avtorica (Arendt 1996, 120) – ne zbeži iz sveta, ampak je iz slednjega dobesedno izobčena. To pa zato, ker je narava njene dejavnosti povsem nezdružljiva (brezsvetna) s katero koli obliko javnosti ali svetnosti. Stopajoč po miselni poti, ki jo utira avtorica, pridemo do dodatne delitve. Omenja namreč »nižje« in »višje« v človeškem življenju. Predpostavljati gre, da govori o različnih načinih človeškega bivanja, ki so tesno povezani s specifičnimi aktivnostmi. Nižja raven je tako naj jasneje reprezentirana z delom kot tisto dejavnostjo, ki služi izključno spopadanju z nujnostjo. Avtorica prav tako poudari, da je veliko breme, ki ga človek pogosto nosi, ravno v tem, da mu t. i. »višje« ne ponuja orodij, s katerimi bi lahko omilil nujnost samo po sebi in nujnost ukvarjanja z »nižjim«. Samo zato, da bi lahko omogočili »višje«, se moramo prvo krvavo spopasti z »nižjim«. Suženjstvo v antičnih časih avtorica posledično razlaga z zavestno težjo nekaterih, da bi se emancipirali od nujnosti in slednjo prelevili na druge, na sužnje. Seveda pa to ni tako preprosto, kakor zglada, pravi avtorica; ne gre samo za to, da je bila delana določena krivica tistim, ki so bili pahnjeni v položaj sužnja, da se je z nasilnim vstopom v svobodo nekaterih kupovala absolutna svoboda za druge, trik je v tem, da »je resnična cena, ki jo mora plačati absolutna svoboda od nujnosti, v določenem smislu življenje samo oziroma njegova živost; cena, za katero se je mogoče rešiti teže življenja, je, da za njim ostane neka vrsta nadomestnega življenja, umetno življenje, ki je izgubilo svojo naravno živost« (Arendt 1996, 121).

Kaj pa to zdaj pomeni? Zdi se, da navkljub očitni skeptičnosti do dela in nujnosti avtorica v slednjem le vidi nekaj pristno človeškega. Sklepati bi se dalo, da je človeško življenje kot tako večplastno – ljudje smo tako živali kot razumna bitja, tako pahnjeni v nujnost, kakor tudi sposobni svobodnega delovanja. V kolikor se enega od teh delov, ali zgolj njegovih fizičnih manifestacija na ravni aktivnosti, poskušamo znebiti, iz tega neogibno sledi, da na smrt obsodimo del nas samih. »Muke in trpljenja se iz človeškega življenja ne da odstraniti, ne da bi obenem spremenili človeško eksistenco; [...] Za smrtnike bi bilo 'lahko življenje bogov' življenje brez življenja.« (Arendt 1996, 121) Seveda pa se zavoljo tega ne smemo pustiti zaslepiti z dogajanjem, ki je značilno za novi vek. Avtorica najverjetneje stoji na točki, iz katere poskuša mišljenjsko zamejiti prostore, v katerih se lahko gibajo posamezna bitja – animal laborans, homo faber in svobodno delujoča politična žival. Prav tako vztrajno poudarja dvojnost, ki jo posameznik nujno doživlja, če deluje na »obeh ravneh«. Pravi namreč, da je za doživljanje sveta – tisto »višje« – treba odmakniti se od nujnih življenjskih procesov, da pa bi posameznik doživljal »živost tistega nižjega«, je treba sprejeti nase vse muke in bolečino, ki pridejo zraven.

Istočasno opozarja, da je do drastične razlike med antično sužnjelastniško dobo in današnjo dobo animal laborans nedvomno prišlo. Razlika je predvsem v tem, da je bila »muka dela« takrat jasno razvidna, danes pa, ko imamo na voljo številna orodja, ki pomagajo pri lajšanju bolečin dela (in rojevanja), je vse precej bolj medlo, vsekakor pa še vedno prisotno. Nevarnost, ki jo avtorica vidi v čedalje lažjem delu je predvsem v možnosti, da ljudje pozabijo na potrebo, da doživljajo svojo svobodo skozi dejavnosti, ki niso delo. V kolikor se to zgodi, obstaja precejšnja možnost – tako avtorica – »da bodo ljudje podlegli prisili, ne da bi sploh vedeli, da so prisiljeni« (Arendt 1996, 122). Vsekakor pa avtorica poudarja, da ne gre precenjevati doprinosov instrumentov in orodij delu. Pravi namreč, da si lahko proces dela le nekoliko pomaga s temi izumi, od določene točke dalje pa postane predmetni svet kot tak povsem nepomemben znotraj dela. Delo kot najbolj naravna med aktivnostmi ima namreč določene zakonitosti, ki jih ni mogoče ločevati od »živosti« akterja, ki jo opravlja.

Na določeni točki celo omeni Aristotela, ki je bojda v neki šali izjavil, da si je moč zamisliti rokodelstvo brez rokodelcev (ustvarjanje), ne pa tudi gospodinjstva brez sužnjev (delo). Proces ustvarjanje je namreč omejen v izdelavi nekega produkta, delo kot tako pa je neskončno. Posledično ne obstaja naprava, ki bi lahko nadomestila živega animal laborans. Ob tem avtorica omeni še znani koncept, ki mu najpogosteje pravimo delitev dela. Slednjega ne gre mešati s specializacijo, ki je značilna za aktivnost ustvarjanja, in ki ima z delitvijo dela skupno le to, da oba izhajata iz političnega področja organizacije. Ko govorimo o delitvi dela, pravi avtorica, se vselej nanašamo na delitev, ki je kvalitativne narave. V grobem gre za to, da določen proces razdelimo na več delov, vsakega od teh pa dodelimo enemu od sodelujočih. Zanimivo pri tem je, da se skupek posameznikov, ki to delo opravljajo vsak zase, ne vede kot skupnost različnih, ampak se zlijejo v eno samo bitje.

In na tej točki je ponovno moč opaziti nekakšno povezanost z nekoliko prej omenjenim zlitjem posameznika v družbo, ko sem govoril o miselnosti, ki jo vpeljeval na primer Marx, ko je uporabil pojem »bitja rodu« in ne posamezniki ali individuumi. Avtorica nato ponovno v ospredje postavi osnovno trditev, in sicer da je delo povsem zakrilo ustvarjanje. »Pravo znamenje modernega gospodarstva namreč ni blagovna produkcija, temveč predvsem sprememba ustvarjalnosti v delo. Delo producira predmete in ti postanejo produkti dela; zato jih ne uporabljamo več, temveč trošimo in uživamo.« (Arendt 1996, 126) Z nekaj vulgarnimi primeri (avtomobili, bela tehnika, predmeti splošne uporabe, itn) lahko kaj hitro opazimo, da je danes temu res tako. Ni ga več izdelka, za katerega bi lahko mirno dejali, da ima neko trajno uporabnost. Vse je podvrženo takojšnji ali hitri konsumpciji. Končno avtorica ugotovi, da napredek in relativna sprememba v načinu dela ni spremenila temeljne narave dela kot takega, prav tako pa se ni spremenil način pojavljanja produktov, ki izhajajo iz dela samega. So bili, in nujno tudi bodo, potrošne dobrine, ki se v svetu ne zmorejo zadržati za daljše obdobje.

Nasprotno pa je prišlo do radikalnih sprememb pri načinu ustvarjanja. Avtorica lucidno pokaže, da so se v proces ustvarjanje pričeli vpletati elementi dela, posledično je tudi pričela izginjati razlika med uporabo in potrošnjo, pri čemer je prva bila vselej povezana z ustvarjanjem, druga pa z delom. »Rezultat je, da že tako ali tako negotov obstoj človeškega sveta prepustimo in izpostavimo naravnim procesom; morda zato, ker menimo, da smo postali tako absolutni gospodarji narave, da bi se lahko odpovedali svetu, torej specifično človeški domovini v posvetni naravi«, nekoliko cinično izreče avtorica in na koncu pristavi: »Ideal družbe dela je lahko samo izobilje, povečevanje plodnosti dela. [...] Vse to pa zato, da bi delovni sili spravili s poti tisto oviro, ki je 'nenaravna'; namreč v pravem pomenu besede umetno oviro, čisto svetno obstojnost tvorbe človeške roke.« (Arendt 1996, 127)

Zadnji razdelek poglavja o delu avtorica prične s trditvijo, da nasprotno splošnemu razumevanju današnje družbe kot potrošniške družbe, živimo v družbi dela. Prav tako ugotavlja, da ne gre toliko za to, da je delavno prebivalstvo ali delo samo pridobilo kako posebno vlogo ali pravico, ampak da so »vse dejavnosti postale delo, da je torej vse, kar počnemo, potisnjeno na najnižji nivo človeške dejavnosti sploh, na nivo zagotavljanja življenjskih nujnosti in zadostnega življenjskega standarda« (Arendt 1996, 128). Porast prisotnosti dela, ali nekoliko bolj obarvano, družbena hipertrofija dela, je torej ena osrednjih tematik, ki jih avtorica skuša misliti znotraj modernega obdobja. Zgodilo se je, da delo kot tako ni pridobilo enakovrednega položaja s preostalima dejavnostma (ustvarjanje in delovanje), ampak da je nad slednjima zavladal.

Na prejšnjih straneh opisani proces širitve področja dela in njegove vdora v 'javnost' je torej do korenin spremenil hierarhijo človeških dejavnosti. Avtorica pravi, da je delo pomečkalo dostojnost ostalih aktivnosti do te mere, ko vse, kar ne spada pod delo, smatramo kot igro. V tem oziru pravi, da so edini še obstoječi ustvarjalci umetniki, umetnost sama pa je pojmovana

kot igra, ali celo huje, kot aktivnosti tistih, ki so itak preleni, da bi zares delali. Zatem gre nekoliko dlje in skuša razumeti, kako je bilo v preteklosti (pri starih Grkih) s služenjem denarja, ali kakor temu pravi, »s pridobitno umetnostjo«. Tako ugotovi, da »umetnosti denarne pridobitve« niso uvrščali na področje dela, pač pa da je le-ta bila cenjena ravno zato, ker je omogočala ne ukvarjanje z delom. Nekdo, ki je bil več pri tej »dodatni umetnosti«, se je lahko odrešil nuje dela.

Kakor je avtorici v navado, sledi za navedenim še dodatni miselni akrobatski preskok, s katerim nastalo situacijo obrazloži s še dodatno, precej zapleteno izpeljavo. Sprva postavi tezo, da se je nasilnost v družbi ob emancipacij dela in delavskega razreda sicer zmanjšala, česar pa ne moremo reči za svobodo. Pravi namreč, da je – na primer – antično obdobje zaobjemalo tolikšno količino nasilja v 'družbi', da je bilo mogoče nujnost spraviti globoko v področje zasebnega. Vzporedno s tem je tako nastal določen prostor, kjer je lahko bivala svoboda. Tako pravi (Arendt 1996, 131): »Zdi se, kakor da razvoj novega veka z izrednim zmanjšanjem nasilnosti tako rekoč avtomatično odpre vrata nujnosti in da se še enkrat lahko zgodi to, kar se je dogajalo v zadnjih stoletjih zatona Rimskega cesarstva. Takrat je namreč delo že začelo postajati zaposlitev svobodnih, vendar samo zato, da bi jih 'podvrgli prisili hlapčevanja.« Avtorica tako opaža, da se z vzponom dela pojavljajo obrisi scenarija, v katerem lahko nujnost, delo in vse, kar je povezano z njima, vzpostavi kot nova »svoboda«, ali bolje, da živimo v časih, ko je razširjenost dela tako vulgarno uspešna, da izgublamo vez s tistim, čemur bi lahko z njenimi besedami rekli »tisto višje«. S prevzemom tako močnega položaja se delo tako pojavi kot resnična grožnja vsem preostalim človeškim aktivnostim.

Poglavje se tako približa svojemu koncu, ko avtorica izreče, da je bila Marxova vizija napačno zastavljena. Poudari namreč, da animal laborans presežnega časa, ki ga pridobi z avtorici napredovanja produktivnosti, ne namenja svobodnem udejstvovanju v »višjih« sposobnostih. »Presežni čas, ki ga ima animal laborans, ne bo nikdar porabljen za nič drugega kot za konzumiranje. Čim več časa ima, tem bolj zahtevne in nevarne so njegove želje in apetit.« (Arendt 1996, 135) Seveda avtorica ne zanika nespornih pozitivnih aspektov, ki jih je pripeljala emancipacija dela in delavskega prebivalstva. Vseeno pa se je treba jasno zavedati, poudarja, da vse dokler bo javni prostor naseljevalo vsebinsko mašilo animal laborans, bodo možnosti za resničen javni prostor zelo majhne ali nične. Poglavje pa se konča z zaključku spodobnim odstavkom, v katerem je moč opaziti določeno stopnjo žalosti:

»Čim lažje postaja življenje v delovni in potrošni družbi, tem težje je zaznati pritisk in prisilo nuje, ki žene in poganja družbeno življenje, kajti zunanji znamenji nujnosti, muka in trpljenje, sta že skorajda izginili. Nevarnost takšne družbe je v tem, da, slepa zaradi izobilja svoje povečane plodnosti in ujeta v gladko funkcioniranje neskončnega procesa, pozablja, kaj je praznost – namreč bežnost življenja, ki, kot je menil Adam Smith, 'ne more imeti nobene trdne forme in ne more ustvariti nobenega bolj trajnega predmeta od dela samega.« (Arendt 1996, 137)

V obravnavanem besedilu »*Vita activa*« Hannah Arendt najpreprosteje rečeno govori o treh dejavnostih, ki sestavljajo področje človeških aktivnosti. Hierarhično gledano so to delo, ustvarjanje in delovanje. V razdelku o delu, ki je bilo v pričujočem tekstu postavljeno v sam center obravnave, avtorica proučuje postopen razvoj dela skozi zgodovino in podaja svoj pogled na implikacije, ki sledijo različnim načinom pojmovanje dela samega. Delo kot tako je zanjo najosnovnejša med človeškimi aktivnostmi, saj je neposredno vezana na biološko nujnost, ki jo človek doživlja zavoljo svoje »naravne živalskosti«. Ob bok delu je pogosto postavljeno ustvarjanje, saj je za novi vek značilno, da ta dva pojma pogosto zamenjuje, ali če smo nekoliko natančnejši, kvalitete ustvarjanja so se (in se še vedno) pripisovale delu, sledeč v tem, da pojma ustvarjanja kot takega sploh ni, saj je subsumirano v pojmu dela.

Ustvarjanja pa ne gre mešati z delom. Nikakor ne, trdi avtorica. Slednjega je treba povezovati s pojmi kot so koristnost in svet. Koristnost zato, ker se z ustvarjanjem izdelujejo predmeti, ki imajo za človeka določeno uporabno vrednost. Ko govorimo o ustvarjanju pa nujno vključujemo v debato tudi pojem sveta, torej tisto »predmetno stvarskost«, ki jo je človek ustvaril, da bi ubežal neizbežnemu propadanju znotraj naravnega ciklusa. Delo je nasprotno povezano s pojmom nujnosti in narave. Kakor je bilo do sedaj že mnogo krat omenjeno, je nujnost inherentna značilnosti človeškega bivanja kot biološkega bivanja. Zato, da bi sploh lahko živeli, se moramo vsakodnevno srečevati z nujnostjo, od katere zahteve odpravljamo s pomočjo dela.

Istočasno se tukaj omenja tudi pojem narave, torej metaforično lokacijo, v kateri poteka neprekinjeni krožni biološki proces življenja in z njim povezano nujnostjo, katero omilimo in odpravljamo z delom. Zanimivo je tudi omeniti misel, da delo ni omejeno zgolj na naravo in naravne procese, ampak da ga je moč vključiti tudi na področje sveta in »stvarskosti«. Zato, da bi svet ohranjali, moramo v njem opravljati številna »dela«. Avtorica pravi, da je za delo značilno to, da deluje destruktivno do sveta. Zanj namreč velja, da neprekinjeno poganja presnovo med človekom in naravo, da gre torej za proces, ki je v radikalnem nasprotju s trajnostjo, katero se poskuša vpeljati v svet skozi proces ustvarjanja. Nasprotno je ustvarjanje destruktivno do narave; cilj vsakega ustvarjanje je namreč odvzem določenega materiala v naravi in njega preoblikovanje v predmet, ki bo imel neko trajnost v svetu. Skozi proces ustvarjanja se tako vsakokratno odteguje snov naravi in se jo v obliki predmetov postavlja v svet.

Nadalje avtorica ugotavlja, da je v modernih teorijah pogosto, da se pojma dela in ustvarjanja mešata, celo do te mere, ko ustvarjanje popolnoma izgine v delu. Gre torej za t. i. vzpon dela, ki je posledica prevzema 'jezikovne igre' naravnosti in naravnih procesov, skozi katere se je delo identificiralo kot glavni nosilec in vir lastnine. Rast bogastva in čedalje večja stopnja akumulacije posesti se je namreč v novem veku pričela pojavljati z neznansko silo, številni avtorji pa so razloge temu našli prav v delu, v njegovi »domnevni produktivnosti« in temu, čemur danes tako lahko dušno pravimo »delovna sila«. Vse to avtorica doživlja z izdatno

mero nezaupanja. Opaža namreč, da porast dela pogosto sledi v upadu moči preostalih dveh dejavnosti, ustvarjanja in delovanja. Delo kot z nujnostjo povezana aktivnost bi seveda morala imeti svoj prostor v človeškem življenju, nikakor pa se ne bi smela polastiti centra medčloveškega prostora in javnosti. Iz tega, kar smo imenovali »družbena hipertrofija dela« tako sledi, da je večina človeških dejavnosti pahnjenih na nivo dela in posledične produkcije in reprodukcije človeškega življenja. Nekdanja uporaba se spremeni v potrošnjo, možnost za svobodno (politično) delovanje pa je celotno spregledana zaradi preproste in nadvse privlačne potešitve skozi potrošnjo.

Vidimo torej, da je »jezikovna igra« o delu, ki jo oblikuje avtorica v svojem pisanju, sila specifična. Obravnavani so aspekti dela, ki jih ni moč zaslediti nikjer drugje in ki omogočajo čisto posebno razumevanje dela in njegovo umeščanje v širši družbeni kontekst.

4.5 Jeremy Rifkin in »konec dela«

Naslednja v vrsti jezikovnih iger o delu je Rifkinova. Do sedaj je že jasno, da je vloga jezika v tej nalogi velika in da skušamo jemati besede resno in natančno. Rifkinovo jezikovno igro okrog pojma dela bomo iskali v tekstu, ki nosi naslov »*Konec dela*« (2007). Nadvse zanimivo bo spoznati, kako je avtor oblikoval in opredelil pojem dela v tekstu, ki govori o njegovem koncu. Ne pozabimo vendar, da skušamo graditi občutljivost do jezika, kar predpostavlja pozornost do ubeseditve in vseh načinov izrekanja o določeni tematiki, v našem primeru o delu. Že sam naslov je namreč sila pomemben, ko skušamo docela ugotoviti, kako je avtor pojmoval delo in kakšno jezikovno igro oblikoval okrog slednjega. Naslov namreč govori o koncu dela, o njegovi prekinitvi. Legitimno bi se bilo vprašati naslednja vprašanja: če govorimo o koncu, je potlej obstajal tudi »začetek dela«? Kaj se zgodi, ko je delu konec? Obstajajo druge dejavnosti, ki delo nadomestijo? Kako sploh razumeti »konec«?

Ob prebiranju uvoda k izdaji iz leta 2004 nam postane hitro jasno, da je tudi Rifkinovo razumevanje in pojmovanje dela sila specifično. Že po nekaj straneh se soočimo z naslednjimi besedami: delovna mesta, brezposelnost, kriza, potrošništvo, kreditiranje, gospodinjstvo, itn. Opravka imamo tako s kategorijami, ki jih lahko opredelimo kot »makroekonomske«, področje samo pa ekonomsko. Vendar ne bodimo prenagljeni, stvari namreč niso tako preproste in samoumevne, kakor se zdijo. Navkljub temu, da so v igri »makroekonomske kategorije«, ni nujno, da se avtor izreka kot ekonomist! Pojdimo nekoliko dlje.

Dokaj reprezentativen stavek pravi (Rifkin 2007, 15): »Združene države že dve leti okrevajo od zadnje recesije, ne da bi prišlo do pomembnejše rasti delovnih mest. T. i. obnova brez delovnih mest zbuja skrb ekonomistov in vodilnih politikov.« Avtor se na videz ne postavlja v vlogo ekonomista, ki operira z ekonomskimi pojmi, pač pa je nekakšen opazovalec aktualnega stanja. Ekonomske kategorije so zanj orodje, s katerim razlaga to, »kar je«. Na tejle točki se lahko zgolj vprašamo, ali je izrekanje na »ekonomski« način ekvivalentno

izrekanju »iz pozicije« ekonomije? Nekoliko parafrazirano – ali je izrekanje ekonomista enako izrekanju nekoga, ki uporablja ekonomske kategorije, sam pa ni ekonomist? Rifkin se zdi bolj nekdo, ki pozna besedni aparat ekonomske stroke, se pa nekoliko distancira od ekonomije in govori o delu in gospodarskem stanju iz oddaljene pozicije. Nekdo, ki bi se izrekal kot ekonomist, bi v svojem govorjenju o delu uporabljal argumente in dokaze, ki so neposredno povezani z različnimi ekonomskimi teorijami. Pri Rifkinu tega ni moč opaziti, zaradi tega je narejeno razlikovanje v tem, da se on ne izreka kot ekonomist, pač pa da večji del uporablja ekonomsko terminologijo. V določeni točki celo izreče: »Večina ekonomistov je zbeganih« (prav tam, 17). Zdi se banalno, ampak avtor govori o ekonomistih, ki so zbegani, ne pravi pa, da je sam zbeگان. Tovrsten način izrekanja tudi ni edini, naletimo še na: »Poznavalci iz Washingtona pravijo [...]«, »Nekateri kritiki pripisujejo [...] (prav tam, 18–19) itn. Da ne bo pomote – s pravkar povedanim ne želimo diskreditirati ali omalovaževati Rifkina in njegovo misel. Poskušamo zgolj orisati »pozicijo«, iz katere se izreka, da bo kasneje moč jasneje izraziti jezikovno igro o delu, ki jo oblikuje v svojem tekstu. Ugotovili smo torej, da avtor ostaja na terenu ekonomije, vendar zgolj kot opazovalec in ne kot zagovornik ali kakršenkoli ekonomski fanatik. V določenem izseku namreč govori o pojavu vpeljave novih tehnologij in posledičnemu porastu zaposlenosti skozi številne ekonomske mehanizme in nato izreče, »da se ta trdna podlaga kapitalistično-ekonomske teorije ne zdi več uporabna« (prav tam, 20). Ta točka je tudi ena ključnih, saj avtor skozi izrečeno zavzema kritično distanco do ekonomije in ekonomskih teorij. Jezikovna igra dela, ki se počasi izrisuje ima do tod že tri elemente: vsebuje ekonomske kategorije, se ne izreka iz »pozicije« ekonomista in vključuje tudi elemente kritike ekonomije.

»Svetovno gospodarstvo je sredi radikalnega spreminjanja narave dela [...],« pravi Rifkin (2007), pri čemer je glavna razlika v tem, da je »[v] industrijski dobi množično delavstvo delalo skupaj s stroji in proizvajalo temeljno blago in storitve. V 'dobi dostopa' inteligentni stroji – v obliki računalniške programske opreme, robotike, nanotehnologije in biotehnologije – vse bolj zamenjujejo človeško delo v kmetijskem, proizvodnem in storitvenem sektorju« (prav tam, 25–26). Jezikovna igra, ki jo Rifkin oblikuje, je torej tesno povezana z nekakšno spremembo v »naravi« dela. Delo se spreminja. Zdi se, da prihaja do razlikovanja med nekim preteklim načinom ali obliko dela in »novim« delom oziroma med delom, ki prihaja na dan. Ključ za razumevanje je predvsem v prenosu dela od človeka na stroj. Dalo bi se celo reči: dela je za ljudi vse manj, saj ga čedalje bolj prevzemajo stroji. Ena ključnih človeških dejavnosti postaja torej – po Rifkinu – zadolžitev strojev in umetne inteligence. »Farme, tovarne in pisarne skoraj brez delavcev bodo normativ v vseh državah«, izreče avtor in doda (prav tam, 26): »Praktično vsi verjamejo, da bo delovna sila prihodnosti inteligentna tehnologija.« Rifkin (prav tam, 27) sicer prizna, da bo nova tehnologija ravno tako ustvarila nova delovna mesta, vendar bo zavoljo oblike dela njihovo število omejeno. Na določeni točki skorajda preroško zatrdi, da je »[i]ndustrijska doba končala suženjsko delo. Doba dostopa bo končala množično mezdno delo.« Po tej plati je moč iz Rifkinovih besed razbrati, da je »konec dela« nekaj, kar lahko resno zamaje temelje moderne gospodarske organizacije.

Brezposelnost ali manko dela se v tem oziru kaže kot problem, ki neposredno sledi napredku v tehnologiji in posledični odvečnosti »stare« delovne sile. Proti koncu predgovora k novi izdaji pa lahko zasledimo tudi neki drugi element v avtorjevi dikciji. Ko prične govoriti o možnosti razrešitve omenjenega problema in obravnava tematiko tretjega sektorja, »časovnih« bank, neprofitnih organizacij in podobnega, pride do zaključka, da omenjeni »konec« dela lahko prinaša določene pozitivne spremembe. Pravi namreč: »Konec koncev, delo naj opravljajo stroji, saj gre pri tem delu le za proizvodnjo uporabne vrednosti«. In nekoliko kasneje (prav tam, 49): »Osvobajanje ljudi od dela, da lahko resnično prispevajo k ustvarjanju socialnega kapitala v civilni družbi, je velik potencialni preskok, ki ga človeštvo lahko naredi v 21. stoletju.« Vidimo lahko, da avtor gleda na delo iz dveh različnih perspektiv – po eni strani pravi, da je »konec dela« nekaj problematičnega in morebiti nevarnega, po drugi pa v njem uvidi možnost za nove oblike »človeškega socialnega ustvarjanja«, če uporabimo avtorjevo govorico.

Rifkin se predvsem loteva vprašanja manjšanja števila delovnih mest in zdi se, da le poredko proučuje delo kot človeško aktivnost po sebi, kakor jo je na primer obravnavala Hannah Arendt. Ena od točk, kjer se o delu izreka nekoliko drugače, je sledeča (prav tam, 58): »V moderni dobi so vrednost ljudi vselej merili s tržno vrednostjo njihovega dela. Danes, ko je blagovna vrednost človeškega dela v čedalje bolj avtomatiziranem svetu vse bolj obrobna in nepomembna, bomo morali poiskati nove načine definiranja človekove vrednosti in družbenih odnosov.« Tudi v Rifkinovi jezikovni igri tako obstaja aspekt dela, ki je tesno povezan s človekom in družbenimi odnosi. On omeni »tržno vrednost dela« kot tisto instanco, s katero se je v moderni bojda merila vrednost ljudi. Zanimivo bo pregledati, kaj je točno bilo mišljeno z »vrednostjo ljudi«, saj se navedeni stavek lahko različno tolmači, v pomanjkanju primerne konteksta pa kaj hitro napak. V nadaljevanju bomo tako skušali poiskati, ali Rifkinova jezikovna igra dela vsebuje tudi bolj obče filozofske aspekte, torej take, ki se nekoliko oddaljijo od ekonomije in ekonomskih špekulacij.

Zelo zgovoren je citat, ki pravi (prav tam, 61): »Civilizacija se je od vsega začetka v veliki meri strukturirala okrog koncepta dela. Od paleolitskega lovca-nabiralca in neolitskega poljedelca do srednjeveškega obrtnika in delavca za tekočim trakom v 20. stoletju je bilo delo sestavni del vsakdanjega življenja.« Rifkin očitno razume delo kot nekaj, kar je tesno povezano s človekom in njegovim položajem v svetu. In ne samo to – sledeč Rifkinovi dikciji je delo ključnega pomena tudi na točki združbe ljudi (prav tam, 73): »Misel na družbo, ki ne temelji na delu, je tako skrajno tuja vsaki ideji o tem, kako organizirati veliko število ljudi v družbeno celoto, da se soočamo z možnostjo, ko bomo morali na novo premisliti same temelje družbene pogodbe.« Delo tako nastopa kot dejavnost, ki je vedno bila »tukaj«, sedaj pa – z nastopom različnih tehnologij in avtomatizacije – stroji pričenjajo izpodrivati ljudi in prevzemati delo nase. V določeni meri – čeprav ne povsem eksplicitno – Rifkin razlikuje med različnimi oblikami dela oziroma o spreminjanju le-teh, ko pravi (prav tam, 64), da so »[z]godnejše industrijske tehnologije zamenjale fizično silo človeškega telesa, telesa in mišice

so nadomestili stroji, nove računalniške tehnologije pa obljublajo celo zamenjavo človeškega uma in nadomestitev ljudi z mislečimi stroji v celotnem spektru gospodarskih dejavnosti.« Nadvse izrazit je ambivalenten odnos, ki ga Rifkin izraža v povezavi s spremembo, ki nastopa na »trgu dela«. Pravi namreč (prav tam, 74): »Prvič v moderni zgodovini bi lahko bili zelo številni ljudje osvobojeni dolgega delavnika na formalnem trgu in imeli čas za prostočasne dejavnosti. Toda iste tehnološke sile bi enako zlahka vodile v naraščajočo brezposelnost in svetovno krizo.« Na eni strani je tako moč opaziti, da delo nosi negativno konotacijo nuje, prisile, garanja, ki je pogosta pri številnih koncepcijah dela. Na drugi strani pa se še vedno sluti misel, da je navkljub »mučni« naravi delo še vedno nekaj, s čemer si večina ljudi ohrani materialno eksistenco.

V svojem razumevanju dela se Rifkin prav tako spogleduje s teorijo managementa oziroma upravljanja organizacij. Znotraj spremembe v naravi dela, ki jo opaža, upošteva tudi vse bolj prisotne novosti na ravni organizacije in delovanja podjetij, v katerih se delo vrši. Pravi namreč (prav tam, 187): »V nastajajoči nanosekundni kulturi so tradicionalne nadzorne in koordinacijske funkcije uprave prepočasne in se niso sposobne v realnem času odzivati na hitrost in količino informacij, ki prihajajo v organizacijo.« Nekoliko kasneje celo izreče (prav tam, 188): »Uvedba računalniških tehnologij omogoča, da informacije obdelujemo vodoravno, ne pa navpično, kar v resnici zruši tradicionalno korporacijsko piramido v korist mrež, ki delujejo na skupni ravni.« Vidimo torej, da je v Rifkinovem pojmovanju dela vključen element moderne managerske teorije. Ne gre torej samo za tako imenovano ekonomsko pojmovanje dela, pač pa – do tod – za povezavo ekonomskih in managerskih kategorij. Ko torej Rifkin govori o delu, ima v mislih vsaj dvoje – ekonomijo in management. Vse to pa umešča v širok družbeni kontekst. Kakor rečeno, Rifkin se obravnave dela povečini ne loteva specifično iz stališča posameznika, pač pa govori o delu na ravni družbe. V obravnavanem tekstu nemalokrat našteva statistične podatke o napredujoči avtomatizaciji ameriškega kmetijstva, podaja informacije o padajočem številu delovnih mest v različnih panogah, itn. Skratka, delo razumeva in obravnava znotraj konteksta celotne družbe.

Le na določenih točkah je moč opaziti drugačno perspektivo na pojav dela, in sicer (Rifkin 2007, 294): »Delavec nima več moči, da bi samostojno presojal bodisi v tovarni bodisi v pisarni, in skoraj ali sploh nima nadzora nad rezultati, ki jih vnaprej narekujejo usposobljeni programerji. Pred nastopom računalnika je uprava dajala podrobna navodila v obliki 'razporedov', ki naj bi jim delavci sledili. Ker je bilo izvajanje naloge v rokah delavcev, je bilo mogoče v ta proces vnesti subjektivni element.« To je eno od mest, kjer Rifkin v svoje pojmovanje dela vključuje pogled, ki ni toliko splošen, ampak se neposredno sooča s stanjem delavca kot posameznika na delovnem mestu. Pomanjkanje delovnih mest kot posledica vse večje stopnje avtomatizacije, ima po njegovem mnenju očitne vplive tudi na samo naravo dela, ki postaja vse manj »subjektivna«. Poleg tega tudi omeni, da se z modernim vstopom informacijske tehnologije in strojev v različne panoge spreminja tudi človeški bioritem. Pravi namreč (prav tam, 299): »Naše telesne funkcije in procesi so časovno usklajeni z močnimi

naravnimi silami: 24-urnim dnevom, luninim ciklom in ciklom letnih časov. Do moderne industrijske dobe so bili telesni in gospodarski ritmi večinoma združljivi. [...] Današnja računalniška kultura deluje v nanosekundnem časovnem gradientu – enota trajanja, ki je tako majhna, da jo s človeškimi čutili sploh ne moremo zaznati.«

Dalje se Rifkin loti tudi vprašanja začasnega dela in vpliva, ki ga to ima na tako imenovani »trg delovne sile«. Ugotavlja, da se narava pogodbe o zaposlitvi spreminja skladno s spreminjanjem dela kot takega. Z vse večjo avtomatizacijo, manjšanjem števila delovnih mest in spreminjanjem dela kot dejavnosti, tudi zaposlitve niso več tisto, kar so bile. Zaposlitev za nedoločen čas postaja stvar preteklosti, v ospredje pa stopajo bolj »fleksibilne« oblike zaposlovanja, med katerimi so pogodbe za določen čas, avtorski honorarji itn. Rifkin v svojo obravnavo dela vključi celo naslednji element: »Nenehna rast dolgoročnega tehnološkega nadomeščanja je med psihologi in sociologi vzbudila zanimanje za probleme duševnega zdravja pri nezaposlenih. Poplava raziskav v zadnjem desetletju je pokazala jasno povezanost med vse večjo tehnološko brezposelnostjo in povišanimi stopnjami depresije ter psihotične obolevnosti.« (Rifkin 2007, 311)

Čeravno se je v prvi polovici obravnavanega teksta zdelo, da se bo Rifkin omejil na t. i. družbeno perspektivo dela, je na tej točki že opazno, da delo le razume nekoliko širše. Tukaj je že povsem jasno, da dela ne misli ločeno od človeka in vplivov, ki jih ima nanj. Omeni celo, da ima upadanje števila prostih delovnih mest očitne vplive na stopnjo kriminalitete, ko pravi, da »[v]se večja nezaposlenost in izgubljanje upanja na boljšo prihodnost sta dva od razlogov, da se desetine tisočev mladih najstnikov nagibajo h kriminalnemu in nasilniškemu življenju.« (Rifkin 2007, 330) Slednje je pripeljano najdlje, ko se Rifkin (2007, 339) vpraša: »Na pragu tretjega tisočletja je civilizacija negotovo razpeta med dva zelo različna svetova: eden je utopičen in obetajoč, drugi distopičen in poln nevarnosti. V precepu je sam pojem dela. Kako se človeštvo začinja pripravljati na prihodnost, v kateri bo večina formalnega dela prešla z ljudi na stroje?«

Skladno s povedanim, bi lahko dejali, da se Rifkinovo pojmovanje dela suče okrog kategorij, ki jih v grobem lahko opišemo kot ekonomske in managerske. Pretežni del obravnavanega teksta govori o delu kot o dejavnosti, ki je čedalje manj izvajana iz strani ljudi zavoljo vse hitreje napredujoče avtomatizacije in informatizacije. Ta problem Rifkin prikazuje z velikim številom primerov iz številnih panog in področij. Omenja jeklarsko, gumarsko, rudarsko, avtomobilsko, storitveno in še marsikatero drugo industrijo, povzemajoč situacijo, ki je po njegovem ključna za razumevanje modernega položaja dela. Dela je za ljudi čedalje manj, na mesto človeka stopa stroj in računalnik.

V nekaterih točkah se Rifkin o delu izreka tudi na drugačen način, in sicer iz nekoliko bolj splošnega vidika, upoštevajoč drugačne kriterije. Na teh točkah o delu govori bolj iz vidika človeka, ki delo potrebuje za lastno eksistenco in za katerega delo predstavlja eno od ključnih življenjskih dejavnosti. Vsekakor pa so te točke samotni otočki znotraj zelo velikega morja.

Število strani, posvečenim takemu načinu govorjenja o delu, je v primerjavi s celotnim tekstom zelo malo. Končni del teksta je namenjen obravnavi možnosti za razvoj tako imenovanega »tretjega sektorja«, vendar se v slednjem pojem dela pojavlja zelo poredko. Skratka, dejali bi lahko, da je Rifkinovo pojmovanje dela tesno povezano z ekonomskim v zelo splošnem pomenu besede, pri čemer je delo obravnavano na ravni celotne družbe in manj kot pristna človeška dejavnost. Z analizo velikega števila statističnih, in siceršnjih podatkov skuša Rifkin pokazati na stanje, ki je zanj očitno problematično. Ljudi je vse več, dela pa vse manj.

5 OBRAVNAVA »JEZIKOVNIH IGER« O DELU

Sedaj, ko je za nami preučitev različnih načinov razumevanja dela, gremo lahko naprej in pričnemo z medsebojno primerjavo teh »jezikovnih iger« o delu. Osvežimo ponovno, kako je pričujoča naloga grajena in kaj je njen temeljni cilj. Nalogo smo pričeli z jedrnatim prikazom Druckerjeve teorije managementa in postavitve koncepta »delo« v slednji. Druckerjeva managerska teorija je metaforično okolje, iz katerega izhajamo. Postavili smo namreč tezo, da je delo kot koncept moč razumeti na različne načine in ne zgolj tako, kakor se pojavlja znotraj managementa. Zdi se nam, da je delo pogosto razumljeno na sila preprost način, kar neposredno sledi v številnih teoretskih in praktičnih implikacijah. Postavili smo si vprašanje, kako je še možno razumeti pojem dela in na kakšen način bi to »širše« razumevanje lahko vplivalo na management kot teorijo in prakso.

Da bi nam to lahko uspelo, smo morali narediti resen metodološki korak. Opazili smo namreč, da je najpogostejša težava pri razumevanju specifičnih konceptov znotraj večjih teoretskih konstruktov ravno ta, da postanemo žrtve jezika. Kaj to pomeni? Stojimo na predpostavki, da jezik ni fiksna, nespremenljiva in matematično točna »stvar«, pač pa da je skrajno spreminjajoča, »živa« in težko nadzorljiva zadeva. Čeravno se nam zdi, da imajo specifične besede fiksen pomen in da jih lahko posledično jemlje za gotove, temu kajpak ni tako. Skušamo se izmakniti razmišljanju, da za vsako besedo »stoji« neki predmet, ali natančneje za naš primer, da za besedo »delo« obstaja zgolj ena »pomenska enota«. Razjasnitev nakazane zmede smo poskušali vzpostaviti s filozofsko mislijo Ludwiga Wittgensteina. Kakor je bilo obširneje povedano v začetnem poglavju, je Wittgenstein skušal razumeti, kako jezik deluje, in vnesti jasnost v jezik, ki tak pogosto ni. Ena osrednjih Wittgensteinovih mislih je tako ta, da se pomen besed najpogosteje skriva v načinu, kako besedo uporabljamo. Uporaba besede je tako najjasnejši prikaz njenega pomena. Besede torej niso vselej »oznake«, ki jih dajemo nekim predmetom, ampak so velikokrat veliko bolj neoprijemljive in spreminjajoče na točki pomena, ki ga posredujejo, ko so uporabljane.

Zakaj je to pomembno za pričujočo raziskavo? Če bi jezik jemali samoumevno in pristali na stališču, da je »delo pač delo«, bi kaj hitro postali slepi za vse možnosti v različnosti razumevanja tega pojma. Problematična se nam je zdela lahkotnost, s katero se kategorija dela pojavlja v Druckerjevih tekstih in managerskih tekstih nasploh, in smo posledično skušali ugotoviti, kako lahko to »preprostost v razumevanju« (koncepta »delo«) razblinimo. Odločili smo se za obravnavo kategorije »delo« skozi tekste številnih medsebojno različnih avtorjev. Vsakega od teh pa smo skušali brati in razumeti povsem nepovezano od preostalih, to pa zato, da jih bomo lahko sedaj ponovno povezali z Wittgensteinom in njegovimi jezikovnimi igrami. Postavili smo torej osnovo (Drucker), izbrali metodo preučevanja (Wittgenstein in »jezikovne igre«) in navedli različne načine razumevanja dela (Smith, Marx, Ricardo ...). Sedaj je na vrsti jedrnato povzemanje vsake od omenjenih »jezikovnih iger« in poskus razumevanja, v čem so si podobne, v čem različne, in kaj bi to utegnilo pomeniti za teorija managementa.

Nalogo smo pričeli s konciznim orisom Druckerjeve teorije managementa. Ugotovili smo, da je management – čeprav pogosto razumljen kot vednost iz področja poslovnosti – po Druckerju še marsikaj več kot zgolj poslovna praksa. Drucker definira management kot občo prakso, ki je prisotna skorajda vselej, ko pride do sodelovanja in skupne organizacije ljudi. V marsikaterem pogledu je Drucker jasni naslednik Taylorja, saj je njegove teoretske koncepte v dobršni meri sprejel, ponekod pa nadgradil. Tako Drucker, kakor tudi Taylor, sta veliko svoje pozornosti usmerjala na delovanje podjetja, pri čemer je pred očmi obeh vselej stala produktivnost. Produktivnost je tista prvina, h kateri je bil Drucker vselej usmerjen in za katero – ne nazadnje – pri managementu sploh gre. V svojem pisanju je Drucker posredoval še število preostalih idej, ki so oblikovale moderni pogled na svet. Uvedel je pojem »družbe znanja« (angl. *knowledge society*), ki posreduje njegovo tezo o prihodu znanja kot tiste ekonomske dobrine, ki je čedalje pomembnejša in brez katere sploh ni več možno misliti sodobne ekonomije. K družbi znanja spada še fenomen »znanjskih delavcev« (angl. *knowledge workers*) kot moderne različice nekdanjih fizičnih delavcev. Skratka, Drucker je nekako tisti avtor, ki je ubesedil spremembe, ki so se dogodile nekje od začetka dvajsetega stoletja naprej. Če je Taylor pričel »znanstveno« govoriti o managementu v specifični organizaciji, je Drucker tisti, ki je to znanje razširil vsebinsko in tudi posredoval javnosti v obliki moderne teorije managementa.

Kategorija dela je v Druckerjevih spisih obravnavana na sila specifičen način. Upoštevajoč dejstvo, da je delo kot pristna ekonomska kategorija eno osrednjih tudi na področju managementa, bi šlo pričakovati, da bo pisanje o njem izčrpno in obširnejše kot v resnici je. Kakor smo prikazali na začetku, se Drucker v svojem pisanju o delu ozira predvsem na dva avtorja – Taylorja in Marxa. Marxa v večini primerov obravnava na dokaj preprost način in brez globljega premisleka. Taylor je pa nasprotno tisti, h kateremu se veliko raje obrača. Taylorjevo pojmovanje dela je bilo ostro povezano s tovarno, podjetjem. Svoja preiskovanja o delu je Taylor izvajal na skrajno praktičen način, ob neposrednem stiku z delovnim postopkom. Preučeval je gibe delavcev, zaporedje delovnih postopkov itn. z osrednjim ciljem napredovanja produktivnosti. Zanimalo ga je, skratka, kako lahko preuredi delo delavca, da bi slednji postal vse bolj storilen. Glavna točka Taylorjevega pogleda na delo je bila v tem, da je delo ločil od delavca. Delavec postane pri Taylorju zgolj »nekaj«, kar delo vrši. Ne zanima ga, kakšen učinek ima delo na življenje delavca v splošnem (z izjemo nekaj misli o motiviranju delavca itn.), ampak je osredotočim predvsem na to, kako organizirati delovni postopek (gibe delavca) za doseganje čim večje produktivnosti.

Pri Druckerju je zadeva nekoliko drugačna. Najpogostejši delavec v dobi Druckerja ni več fizični delavec, kakor je še bil pri Taylorju, pač pa »znanjski« delavec. Če je Taylor še nekako moral (in tudi je) upoštevati delavca znotraj svoje misije iskanja večje produktivnosti, pri Druckerju to ni več tako nujno. Kakor smo prebrali v Turkovem tekstu (Turk 2008), je bil Drucker zmožen narediti še en preskok in je tako pričel govoriti o delu, brez nujne omembe delavca. Delo pri Druckerju ni več vezano na delavca, pač pa se poveže z organizacijo samo,

ki je tako rekoč prazno »mesto«, kjer se delo vrši. Prav tako si Drucker ne postavlja vprašanj o naravi dela kot eni od pristnih človeških dejavnosti, pač pa ga jemlje kot samoumevnega. Skratka, delo pri Druckerju nastopa kot preprosta aktivnost, ki se vrši v podjetjih in ki mora biti organizirana z namenom doseganja čim večje produktivnosti.

Zatem smo skočili nekaj stoletij nazaj in se vprašali, kako sta delo razumela dva izredno znana angleška misleca – Adam Smith in David Ricardo. Možno je reči, da sta preučevana avtorja prva, ki sta oblikovala tako imenovano moderno koncepcijo dela. Adam Smith, avtor znamenite »*Wealth of nations*«, je na primer postavil osnovne temelje temu, čemur pravimo nacionalna ekonomija in na kateri so svoje teorije razvijali številni ekonomisti po njem. Smith je delo izvirno opredeljeval kot »prvo vrednost«, torej aktivnost, ki skozi svoje izvajanje proizvaja neko zunanjo vrednost. Veliko dlje od tega pa tudi ni šel. Na določeni točki se sicer sprašuje o izvorih delitve dela in poskuša postavljati teze, kako do tega sploh pride, vendar se nikjer eksplicitno ne sprašuje, kako je delo kot ena od človeških dejavnosti povezano s človeškim življenjem v splošne. Govori o trgu, obravnava različne ekonomske predpostavke, ki bodo v generacijah po njem sila uporabljene (zakon o ponudbi in povpraševanju, delovanje trga v splošnem itn.) in se nasploh dotika tematik, ki so doma na striktnem ekonomskem področju.

David Ricardo, kot njegov prvi naslednik, se s fenomenom dela spogleduje na zelo podoben način. Kot pri Smithu, smo tudi z Ricardom vselej na področju nacionalne ekonomije in ekonomskih zakonitosti. Govora je o proizvodjanju, družbenem blagostanju, delovanju trgov, načinov izračunavanja dobička, itn. Pri njiju se torej vse vrti okrog ekonomskih zakonitosti in ekonomskih subjektov. Delo je zgolj ena od ekonomskih kategorij in je tako tudi obravnavano, brez izdatnega preiskovanja različnih možnosti njegove interpretacije. »Jezikovna igra« o delu, ki jo onadva oblikujeta je tako sila preprosta in enodimenzionalna. Delo kot beseda je vselej v družbi preostalih ekonomskih kategorij in tudi funkcionira kot oznaka za pojav oziroma dejavnost, ki ga – preprosto rečeno – v ekonomski enačbi označujemo z »L« oziroma »D«.

Pri Marxu se zadeva precej spremeni. Čeravno Marx še vedno govori iz pozicije nacionalne ekonomije in upošteva njene predpostavke, je kaj hitro moč opaziti radikalno razliko do Smitha in Ricarda. Marx je nekdo, banalno rečeno, ki še vedno govori iz področja nacionalne ekonomije, vendar se slednjemu skuša miselno in kritično iztrgati. S teoretskim trudom se skuša iztrgati mišljenju na način »nacionalne ekonomije« pogledati na stanje (na tisto, »kar je«) drugače, iz sveže, kritične perspektive. Kaj to pomeni? Navedeno metaforo lahko obrazložimo tudi s pomočjo Wittgensteina. Kakor smo dejali, nam Wittgensteinova filozofska misel pomaga pri razjasnitvi jezika, ki ga uporabljamo. Njegova misel, da moramo poskušati iskati pomen besed v njihovi uporabi, in ne v ozkih definicijah, nam omogoča, da eno in isto besedo razumevamo na različne načine, skladno s tem, v katerem »besednem okolju« jo obravnavamo. Marx je sicer vedel, kako je delo razumljeno na področju nacionalne

ekonomije, ne nazadnje je bil tudi on eden od dedičev Smitha, vendar je skušal gledati dlje od tega. Delo je videti, ali lahko kategorijo delo razume še drugače, ali je o njej možno govoriti in misliti na načine, ki presegajo ozko teoretsko domovino klasične nacionalne ekonomije. Marx v svojem pisanju o delu skuša pobegniti omejitvam, ki jih postavlja dogma nacionalne ekonomije, in nanj gledati iz drugih zornih kotov.

Ena glavnih označb, ki jih Marx pripiše delu, je »odtujitev«. Delo je po Marxu lahko razumljeno kot »odtujeno« oziroma kot »odtujitev«. Kaj to pomeni? Dejali smo, da je v obravnavanih *Pariških rokopisih* možno najti tri različne opredelitve dela kot »odtujitev«. Obširneje smo jih opredelili poprej, zaradi česar jih bomo sedaj zgolj navedli. Prvič, delo je odtujeno, ker je njegov sleherni rezultat delavcu odvzet in mu nasproti postavljen kot tuj; drugič, delo je po Marxu človeku tuje že na ravni aktivnosti same, saj v njej človek ne uporablja vseh svojih zmožnosti; in tretjič, delo je odtujujoče, ker človeka prikrajša njegove generičnosti. Marx v svojem govorjenju o delu vztrajno išče načine, kako delo razumeti širše in v tesnejši povezavi s človekom, ki delo vrši. Pri Marxu tako ni moč misliti delo ločeno od delavca, kakor je to počel Taylor. Ravno nasprotno. Marx v dobršni meri gleda predvsem na delavca in šele nato na delo kot na nekaj, kar delavec počne. Išče predvsem posledice, ki jih delo ima na življenje delavca in raziskuje vse implikacije te povezave na širši ravni.

Dodaten element, ki ga vsebuje Marxova »jezikovna igra« o delu – in katerega ni moč najti niti pri Smithu in niti pri Ricardu, – je pogosto omenjanje narave. Kategorija narave je pri Marxu ključna za razumevanje dela. O delu tako ne govori samo kot o aktivnosti, ki nekaj proizvaja, pač pa upošteva ključno povezavo med človekom, delom in naravo. Delo je tisto, ki tako rekoč prodira v naravo, kjer dobi sredstva za proizvodnjo. Marxovo pojmovanje dela tako vključuje številne točke, ki nam omogočajo razumevanje dela na skrajno bogat način. Povzeto bi lahko dejali, da Marx še vedno deluje na osnovni postavitvi nacionalne ekonomije, ki jo je zasnoval Adam Smith in za njim Ricardo, vendar ne ostane samo pri tem. V svojem razmišljanju gre veliko dlje in o delu teoretizira obširneje, vključujoč številne dodatne zorne kote.

Hannah Arendt nam v svojem delu *Vita activa* ponuja še en, skrajno specifičen pogled na kategorijo dela. Če so bili Smith, Ricardo in Marx vselej nekje blizu področja nacionalne ekonomije, pri Arendt temu sploh ni tako. Kakor je bilo moč razumeti s prebiranjem dokaj obsežnega poglavja o njenem pojmovanju dela, stoji avtorica na čisto svojevrstni teoretski poziciji. Govori o treh temeljnih človeških dejavnosti – delo, ustvarjanje in delovanje – in poskuša razumeti, kako se slednje med seboj povezujejo, kako jih je človeštvo uporabljalo in razumevalo skozi svojo zgodovino, itn. Tri omenjene dejavnosti povezuje s tremi dodatnimi pojmi: nujnost (delo), koristnost (ustvarjanje) in svoboda (delovanje).

Glavna točka pri njeni obravnavi dela je v tem, da ga skrbno ločuje od ustvarjanja. Pravi namreč, da sta bila delo in ustvarjanje skozi človeško zgodovino pogosto medsebojno pomešana, kar je sledilo v marsikateri teoretski zmedi. Kar je za njeno »jezikovno igro« o

delu najznačilneje, je to, da o delu govori iz različnih perspektiv. Ne stoji na eni teoretski predpostavki, pač pa skuša delo razumeti iz vidika različnih analitskih izhodišč. V določenih točkah tako prevzema Marxovo delovno teorijo in mu je teoretsko blizu, drugod pa določene Marxove predpostavke preprosto zavrne in poda svoje stališče. Dejali smo, da Marx vključuje v svoje govorjenje o delu tudi pojem narave.

Arendt gre korak dlje in govorjenju o naravi doda še pojem »sveta«. Izredno zanimiv je način, kako avtorica poveže skupaj pojem dela, ustvarjanja, narave in sveta. Pravi namreč, da je delo najbolj naravna med vsemi človeškimi aktivnostmi. Poteka v tesni povezavi z naravo, saj iz nje trga predmetnost, ki jo nato obdeluje. Ustvarjanje pa je, nasprotno, tesno povezano s svetom. Predmeti, ki nastajajo z ustvarjanjem, namreč gradijo svet in ne narave. Ustvarjanje je tako svetotvorno, delo pa uničujoče do narave.

Točka, na kateri se, na primer, njeno gledanje na delo ne ujema z Marxovim, je v pojmovanju morebitnega konca delu. Sama pravi, da delo ne more imeti konca, saj je človeško življenje v tesni povezavi z delom, s katerim – preprosto rečeno – ohranjamo svet. Marx, kakor vemo, v končni instanci pravi, da se mora človek od dela osvoboditi (ukinitev dela). Avtoričina obravnava dela nam ravno tako omogoča kristalen vpogled v razumevanje dela, ki je bilo prisotno v antični Grčiji. Skozi svojo raziskavo je namreč lucidno nakazala, kako je bilo delo takrat razumljeno in kam je bilo postavljeno. Jasna ločnica med javni in zasebnim je bila veliko bolj ostra kot sedaj. Javno področje polisa ni imelo prostora za nikakršno pojavnost dela ali česar koli podobnega. Delo je bilo striktno povezano z zasebnostjo, domom, družino. V tistih časih je bil zares svoboden zgolj nekdo, ki je uspel nujnosti dela ubežati. Skratka, zapisi o delu iz teksta *Vita activa* (»jezikovna igra« o delu avtorice Hannah Arendt) nam ponujajo sijajno možnost, da kategorijo dela pogledamo pod še dodatno lučjo.

Zadnji v vrsti obravnavanih avtorjev je bil Jeremy Rifkin. Rifkinovo govorjenje o kategoriji dela je bilo še najbližje Smithovemu, čeprav z jasnimi razlikami. Kot smo dejali, je Smith bil tisti, ki je nekako postavil okvirje nacionalne ekonomije. O delu je govoril iz pozicije nacionalne ekonomije in – metaforično rečeno – delu ni dopustil, da bi se iz odmaknil iz ekonomskega področja, v čemer sta si z Rifkinom sorodna. Osrednja razlika, ki jo je v njuni dikciji moč opaziti, je ta, da se Rifkin ne izreka kot ekonomist, pač pa zgolj izgovarja ekonomsko terminologijo. Preprosteje rečeno, Smith je nekdo, ki skozi svoje pisanje oblikuje teoretski okvir, argumentira svoja stališča in skuša priti do nečesa, čemur bi lahko dejali »ekonomska resnica« oziroma »resnica v ekonomiji«. Rifkin pa tega ne počne, on zgolj navaja številna dejstva, statistične podatke in ugotovitve drugih ekonomistov, z namenom argumentacije neke specifične teze, ki pravi, da je dela konec. Gre za skrajno subtilno razliko, ki je na prvi pogled neopazna, vendar obstaja. Omogoča nam uvid v to, da lahko kategorijo dela obravnavamo tudi s podobnimi (ponekod enakimi!) pojmi, govorimo pa na drugačen način in o drugih »stvareh«. Tukaj je morda še najjasneje opaziti, zakaj je Wittgenstein podal tezo, da je treba pomen besed iskati v njihovi uporabi. Naključni bralec, ki ne pozna Smitha in

Rifkina, bi lahko domneval, da sta si avtorja nadvse podobna. Šele podrobnejše branje nam jasno izriše radikalne različnosti v njunih govorjenjih. Rifkin je – podobno kot Smith in Ricardo – precej skop na točki širine, s katero opredeljuje in obravnava pojem dela. Pogosto se sicer izreka o družbi, pomanjkanju dela, itn., vendar dela teoretsko sploh ne opredeli, kakor ga na primer Marx in Arendt. V veliki meri je delo pri njemu razumljeno izredno preprosto in gledano iz perspektive statistik o delovnih mest, spreminjanju strukture v zaposlitvah in podobnih podatkih. Kakor rečeno, pa je navkljub preprostosti, s katero obravnava kategorijo dela, Rifkin nekdo, ki nam ponuja specifično »jezikovno igro« o delu in je zaradi tega sila koristen pri pričujoči raziskavi.

6 UGOTOVITVE IN TEORETSKA PRIPOROČILA

Skozi razmeroma obširno obravnavo različnih avtorjev smo poskušali pokazati, da je o delu moč govoriti na različne načine. V metodološko oporo smo vzeli del filozofske misli Ludwiga Wittgensteina, s katero smo pokazali, da je jezik tisti, na katerega moramo biti najbolj pozorni v prvi vrsti. Držali smo se filozofove teze, da je treba iskati pomen specifičnih kategorij v njihovi uporabi. Delo smo tako poskušali obravnavati iz pozicije različnih »jezikovnih iger« in navedli osnovne lastnosti vsake med njimi. Ugotovili smo, da je delo kategorija, ki jo lahko interpretiramo na več medsebojno skrajno različnih načinov. Vsak od preučevanih avtorjev je delo opredeljeval na svojevrsten način in nam omogočil vpogled v različne teoretske konstrukcije okrog dela.

Za našo nalogo je najpomembnejša primerjava med tistim, kar smo postavili kot osnovo (Druckerjevo pojmovanje dela) in vsemi preostalimi pogledi na delo. Kaj hitro smo lahko opazili, da je Druckerjevo pojmovanje dela v marsikaterem oziru ozkogledno. Delo je v njegovih tekstih povečini razumljeno kot preprosta ekonomsko-poslovna kategorija in se o njen več kot toliko ne vprašuje. Če vzamemo za prvo primerjavo Marxa (ki ga Drucker ponekod omenja z zaničevanjem), kaj hitro opazimo silovito razlikovanje v načinu pojmovanja dela. Drucker v primerjavi z Marxom lahko obravnava delo ločeno od delavca. Kakor smo poprej zapisali, je zanj v prvi vrsti pomembno višanje produktivnosti dela in šele na to implikacije, ki sledijo v življenju delavca.

Za Marxa je to preprosto nemisljivo. Delo je pri njem vselej v tesni povezavi z delavcem in ju ni moč misliti ločeno. Marx delo opredeljuje veliko splošneje in izpostavlja prvine, ki jih pri Druckerju niti zdaleč ni moč uvideti. Že sam koncept »odtujitve« je skrajno zanimiv in sili v razumevanje dela, ki ni preprosto in enodimenzionalno. Zamislimo si, kako bi se lahko celotna teorija managementa lahko spremenila, če bi vanjo vnesli pogled, da je delo v neki bistveni instanci »odtujeno« in »odtujevajoče«. Marsikaj bi morali biti ponovno preišljeno in teorija managementa zagotovo ne bi ostala enaka. Marx nam kot mislec omogoči sprevideti elemente dela, za katere smo sicer slepi in gluhi.

Smith in Ricardo se sicer o delu ne izrekata tako »široko« kot Marx, vendar se skozi branje njunih tekstov lahko soočimo s pojmovanjem dela, ki je značilno za samo izvor klasične ekonomske misli. V njem je še vedno prisotna močna povezava med kapitalom in delom, kapitalisti (lastniki) in delavci. Gre za drugačno okolje, kakršno je tisto, o katerem govori Drucker in moderna teorija managementa. V slednji v veliki meri ni več neposrednega razmerja med lastniki in delavci, pač pa med managerji in delavci. Ta razlika nas ponovno opomni na spremembe, ki so se zgodile v preteklem stoletju in skozi razumevanje različnosti v teh dveh odnosih (lastnik–delavec, manager–delavec) lahko pridemo do številnih pomembnih ugotovitev. Na prvi pogled se namreč lahko zdi, da je odnos med kapitalistom in delavcem ekvivalenten odnosu med managerjem in delavcem, jasno pa je, da temu ne more

biti tako. Brez takšnih razjasnitev in razmejitvev med pojmi in njih uporabo, nujno naletimo na teoretske težave in nedoslednosti.

Ne nazadnje je tudi poznavanje preteklosti in preteklih stanj sila pomembna reč. Težko si je namreč zamisliti temeljito poznavanje Druckerja, brez upoštevanja Taylorja. Podobno težko bi lahko razumeli poznavanje modernega managementa brez vsaj bežnega poznavanja klasičnih ekonomskih zasnov, ki so nedvomno sodelovale pri njegovem nastajanju. Poleg tega nam »jezikovni igri« o delu, ki sta ju oblikovala Ricardo in Smith, prikažeta, kako je ekonomija kot znanost sploh pričela nastajati. Ni namreč daleč od resnice, če rečemo, da sta njuni misli oblikovali to, kar danes poznamo kot ekonomska znanost. Pri njiju je delo tudi razumljeno drugače. Druckerjevega »znanjskega« delavca tam in takrat še ni bilo. Ta bistvena razlika je ena od tistih, ki je pogosto neopažena in ravno ta »neopaženost« nas lahko hitro vodi v preprosto razumevanje specifičnih kategorij (dela) in njihovo kasnejšo teoretsko interpretacijo.

»Jezikovna igra« o delu, ki jo oblikuje Hannah Arendt, je ena od tistih, ki nam ponuja čisto specifičen pogled na razumevanje kategorije dela. V razliko Druckerju, Smithu, Ricardu in tudi Marxu, njen položaj izrekanja ni nacional-ekonomski. Delo obravnava skrajno splošno in morda bi bilo najtočneje reči, da je njen pogled najprej zgodovinski. V svoji raziskavi proučuje, kako je delo nastopalo v posameznih zgodovinskih segmentih in ga vselej razumeva v tesni povezavi s preostalima dvema človeškima dejavnostima – ustvarjanjem in delovanjem. Ne ozira se na specifično obdobje ali miselnost, pač pa skuša razumeti, kaj imajo različna pojmovanja dela skupnega, kaj različnega in prikaže svoj pogled na omenjeno triado dela, ustvarjanja in delovanja. Nadvse pomembna pri njeni interpretaciji dela je povezava, ki jo oriše med pojmom nujnosti in delom kot človeško dejavnostjo. Skozi svojo analizo položaja dela v različnih zgodovinskih obdobjih pokaže, kako je bila ravno ta nujnost omalovaževana – na primer – v antični Grčiji, in kako dandanes taisto nujnost pravzaprav več ne postavljamo pod vprašaj.

V Druckerjevi managerski teoriji namreč ni nikjer moč zaslutiti podobne interpretacije dela, pa to ni izoliran fenomen. V moderni dobi se zdi, da je nadvse samoumevno, da je delo nekaj, s čemer se mora vsakdo – tako ali drugače – ukvarjati. Kaj bi se zgodilo, če bi delo bilo v teoriji managementa interpretirano drugače, na način »nujnega zla«? Take točke so ključne, do katerih smo želeli pripeljati v pričujoči nalogi. Točke, na katerih smo primorani si postaviti vprašanje, ali je naše razumevanje dela zares tako celovito, kakor se nam pogosto napačno dozdeva. Teorija managementa je polna raznovrstnih teoretiziranj okrog produktivnosti dela, organizacije delovnega postopka, nadzora kakovosti dela itn., splošnejših vprašanj in poskusov odgovora nanje pa preprosto ni. Na mestu se je vprašati, zakaj je temu tako in ali je res nujno, da tako tudi ostane?

Rifkinovo pojmovanje dela je tudi dokaj specifično. Pri njem smo opazili, da se je o delu moč izrekati z uporabo ekonomskih kategorij in istočasno biti nekoliko oddaljeni od ekonomske

znanosti. Čepravno so besede, ki jih uporabljata Smith in Rifkin v marsičem podobne, je med njunima konceptualizacijama dela sila veliko razlik. Prvi je nekdo, ki je dejansko zasnoval in oblikoval ekonomsko znanost, drugi pa zgolj uporablja ekonomski kategorni aparat, ne da bi postavljaj striktne ekonomske teze. Rifkinovo govorjenje o delu je v večji meri omejeno na analizo statističnih podatkov, ki pravijo, da je delovnih mest vse manj in da prihaja v zadnjih desetletjih do korenitih sprememb v profilu zaposlenih. Ne gre torej za klasično govorjenje nekoga, ki zastopa ekonomsko znanost, pač pa gre za opazovalca, ki z uporabo ekonomskih kategorij podaja svoja specifična stališča o morebitnem »koncu dela«. Ravno ta specifičnost v izrekanju je tisto, za kar je šlo v pričujoči nalogi. Na vsakem koraku smo poskušali pokazati, kako zelo različno lahko govorimo o delu, pogosto tudi takrat, ko uporabljamo enake besede. Izvajali smo poskus prikaza kategorije dela na različne načine zato, da bi samoumevnost, s katero nastopa pojem dela znotraj teorije managementa, vsaj delno zamajali. Enostavnost in enodimenzionalnost obravnave dela znotraj managerske teorije Petra F. Druckerja kot očeta modernega managementa se nam je zdela problematična, zaradi česar je bila naloga zasnovana tako, kakor je.

7 SKLEP

Pričujoča naloga je bila zasnova z namenom, da bi v njej odgovorili na zastavljena raziskovalna vprašanja. Druckerjevo managersko misel smo postavili kot teoretsko izhodišče, saj ga smatramo kot najbolj reprezentativnega avtorja modernega managementa. Zatem smo poskušali opredeliti, kako nastopa kategorija dela v njegovih tekstih. Ob bok Druckerju smo postavili še nekaj ključnih avtorjev (Smith, Ricardo, Marx, Arendt, Rifkin), ki so v svojih pisanjih neposredno obravnavali delo. Da ne bi ostali ujeti v zanko jezika, smo se naslonili na del filozofije Ludwiga Wittgensteina. Uporabljaljoč njegove ideje smo poskušali nazorno pokazati, da je treba – zato, da bi na kategorijo dela lahko gledali karseda jasno – oddaljiti se od jezika, ki nam pre pogosto vlada, in jasno zamejevati med različnimi načini izrekanja o isti stvari, v našem primeru o delu.

V raziskavo smo namreč vstopili s prepričanjem, da je delo znotraj moderne managerske vednosti razumljeno na enostaven način. To »enostavnost« v razumevanju smo skušali podirati tako, da smo Druckerjevemu pojmovanju dela pristavili preostala in tako zarisali bistvene razlike, ki obstajajo med vsemi. V veliko pomoč pri tem procesu, smo uporabljali Wittgensteinov filozofski koncept »jezikovnih iger«. Slednje smo interpretirali tako, da smo vsakemu avtorju pripisali specifično »jezikovno igro« o delu, ali drugače rečeno, način, kako je vsak med avtorji obravnaval in govoril o delu, smo poimenovali kot njegovo »jezikovno igro« o delu. To, na videz preprosto, razlikovanje nam je služilo kot vseprisotna opomba, da moramo vsakega od obravnavanih avtorjev razumeti povsem ločeno od preostalih. Da bi namreč lahko jasno razlikovali med avtorji, nismo smeli dovoljevati, da bi se njihove ideje medsebojno stikale vse do trenutka, ko smo pričeli govoriti o povezavah in razlikah med njimi.

Končno smo ugotovili, da obstaja veliko razlik, ki vsako od obravnavanih jezikovnih iger ločujejo od ostalih. Gre za razlike v ubeseditvi in razumevanju v splošnem. Pokazalo se je, da je razumevanje dela znotraj managementa veliko preprostejše od razumevanja, ki ga skozi svoje tekste prikazujejo avtorji kot sta Marx in Arendt. Nadvse zanimivo je bilo videti, da sta Smith in Ricardo v primerjavi z Marxom gledala na delo veliko ožje, čeprav so vsi trije bili nekako doma na področju t. i. »nacionalne ekonomije«. Ravno primerjava navedene trojice avtorjev je jasno pokazala, da lahko obravnavamo delo iz podobnega teoretskega odskočišča, pridemo pa do različnih zaključkov. To nam odpira možnosti, da lahko tudi znotraj vednosti managementa pride do zasuka v razumevanju dela.

Jasno je namreč, da se zgodba o večnem iskanju produktivnosti mora nekje izpeti oziroma spremeniti v nekaj drugega. Morda so ravno različne interpretacije dela tisto, kar je potrebnega, da bi lahko teorija managementa ponovno zaživela, napredovala. Ne nazadnje nam pričujoča raziskava ne služi samo za razjasnitev zmede okrog dela, pač pa lahko ugotovitve uporabimo tudi za druge sorodne težave. Če namreč dobimo zdravo distanco do jezika, ki ga uporabljamo, lahko kaj hitro opazimo, da je primerov, ko uporabljamo besede

brez resnega premisleka, veliko. Ne gre samo za nejasnosti in enostavnosti v razumevanju kategorije dela. Takih primerov bi zagotovo še našli. Pomislimo samo na nekaj klasičnih pojmov iz področja managementa: produktivnost, organizacija, učinkovitost, vizija, poslanstvo, vodenje, sodelovanje, itn. Vse to so pojmi, ki – podobno kot delo – niso od danes. Imajo svojo zgodovino, svojo zgodbo, in vsakega med njimi je moč razumeti na različne načine in umeščati v številne »jezikovne igre«.

Pokazali smo, da – preprosto rečeno – delo ni eno. Ne obstaja samo ena možna oblika razumevanja dela, ampak jih je več. Vsaka med njimi ima svoje specifične značilnosti, ki jo razmejujejo od drugih. Management kot izhodišče predstavlja delo kot zelo preprost pojav in o njem oblikuje podobno preprosto »jezikovno igro«. V managerski teoriji smo opazili pomanjkanje v širini razumevanja dela in s prikazom različnih načinov »jezikovnih iger« poskušali to pomanjkanje nekoliko zapolniti. Na tem mestu se lahko samo še vprašamo, kaj bi se zgodilo, če bi znotraj teorije managementa prišlo do ponovnega premisleka o delu? Ali bi to vplivalo na teorijo managementa v celoti? Jasno je namreč, da je od načina, kako specifičen pojem razumemo, odvisno tudi to, kako pojem uporabljamo in ga povezujemo z drugimi pojmi. Z nalogo smo želeli priti do točke, ko bi se vprašali – ali je razumevanje dela znotraj managementa dovolj celovito? Mislimo, da temu ni tako.

LITERATURA

- Anthony, Peter D. 2009. *The ideology of work*. London: Tavistock.
- Arendt, Hannah. 1996. *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- Drucker, Peter F. 2004. *O managementu*. Ljubljana: GV založba.
- Finch, Henry Le Roy. 1977. *Wittgenstein – The later philosophy*. Atlantic Highlands, NJ.: Humanities Press.
- Kenny, Anthony. 1975. *Wittgenstein*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Marx, Karl. 1969. *Izbrana dela v petih zvezkih*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- McGinn, Marie. 1997. *Wittgenstein and the philosophical investigations*. New York: Routledge.
- Ricardo, David. 1955. *The principles of political economy and taxation*. London: Dent.
- Rifkin, Jeremy. 2007. *Konec dela*. Ljubljana: Krtina.
- Smith, Adam. 2010. *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Turk, Primož. 2008. Druckerjevo pojmovanje dela: z ozirom na Marxa in Taylorja. V *Prispevki h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski ideologem*, ur. Tonči Kuzmanič, 207–224. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Wittgenstein, Ludwig. 1958. *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig. 2004. *O gotovosti*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.